

2-32 ΑΦΙΕΡΩΜΑ

● Ο μεγάλος Κρητικός Πόλεμος.

Η σύγκρουση δύο κόσμων στο μεταίχμιο μιας εποχής.
Του Κωστή Γιούργου

● Η Κρήτη στην όψιμη βενετοκρατία.

Μια ακμάζουσα, εξελληνισμένη κοινωνία.

Του Στυλιανού Αλεξίου

● Ο Κρητικός Πόλεμος και η Ευρώπη.

Οι βλέψεις των Τούρκων και οι αβλεψίες της Δύσης.

Του Θεοχάρη Δετοράκη

● «Κ' εμίσηνες, Παρθένα μου...».

Η οικειοποίηση των κρητικών θρησκευτικών συμβόλων από τη Βενετία.

Της Χρύσας Μαλτέζου

● Η άλωση Χανίων και Ρεθύμνου.

Η δυτική Κρήτη υποκύπτει.

Του Γιάννη Γροντάκη

● Πολιορκία και πτώση του Χάνδακα.

Η εποποιία της πρωτεύουσας του «Βασιλείου της Κρήτης».

Της Ασπασίας Παπαδάκη

● Τα κραταιά τείχη του Χάνδακα.

Το μεγαλύτερο οχυρό της Μεσογείου.

Της Χρυσούλας Τζομπανάκη

● «Οφου και πόσ τα κριμάτα...».

Το θέατρο στον πολιορκούμενο Χάνδακα.

Της Τ. Μαζομιχελάκη - Μιντζα

● Η Κρητική Διασπορά (1645-1669).

Η μετάγχιση μιας σπουδαίας πολιτιστικής παράδοσης.

Της Μαρίας Πατραμάνη

● Ο ποιητής του «Κρητικού Πολέμου».

Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής ο Ρεθύμιος.

Της Μάρθας Αποσκίτη

● Το ναυάγιο του «La Therese».

Επιτάχυνε την έλευση του τέλους.

Του Νίκου Λιανού

● Ψηφίδες από τον Κρητικό Πόλεμο.

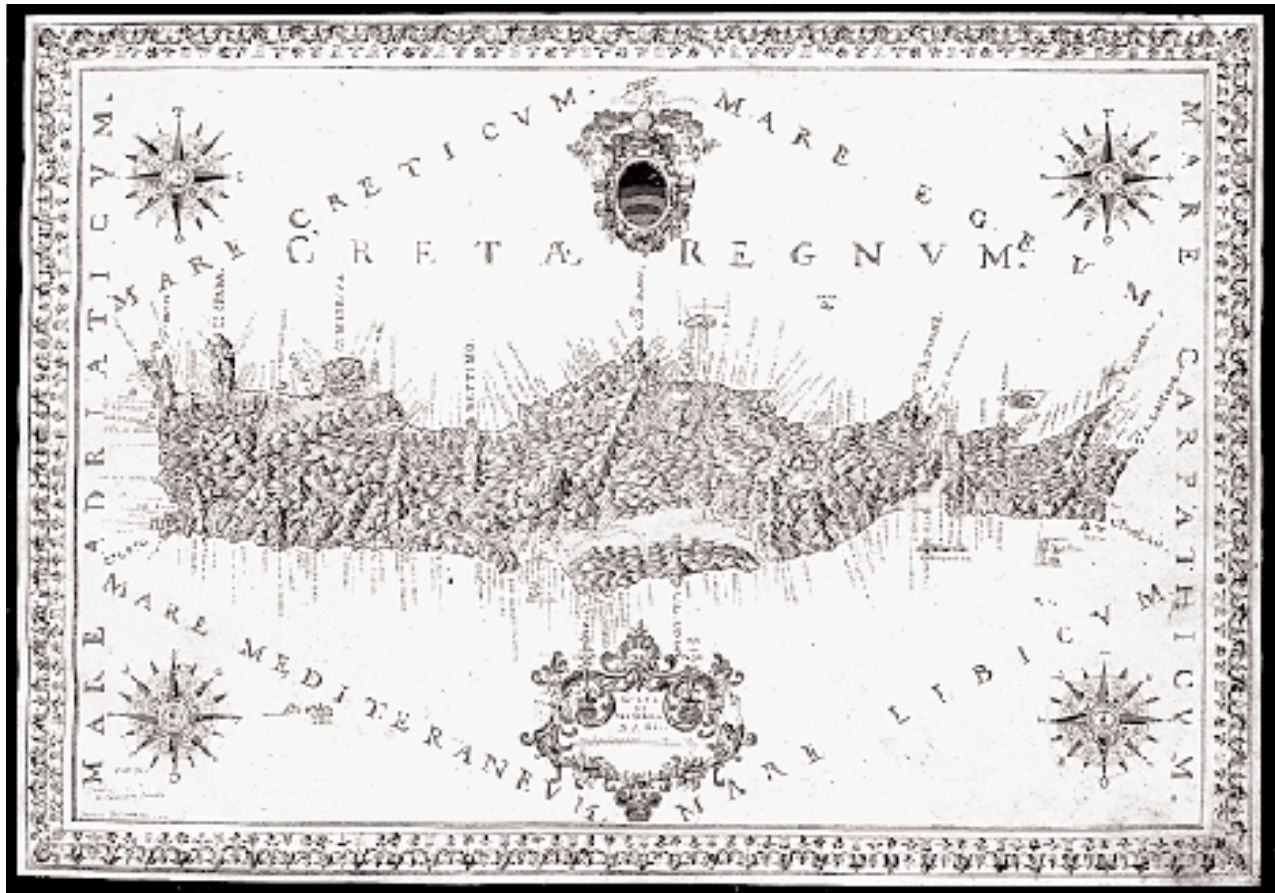
Αγνωστες λεπτομέρειες.

Του Γιάννη Πετροσελάκη

Εξώφυλλο: Η πολιορκία του Χάνδακα, λεπτομέρεια από απεικόνιση σε χάρτη του 17ου αιώνα (αρχείο: Γιάννη Πετροσελάκη)

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Η Νήσος της Κρήτης σε Χάρτη - *Isola di Candia a Carte*. Ωραιότατος χάρτης του «Βασιλείου της Κρήτης», έργο του Βενετού μηχανικού Francesco Basilicata, «εικαστική» αναφορά προς τον επικεφαλής του ιππικού του νησιού, το 1618 (πηγή: Fr. Basilicata, «Cretae Regnum», ελλ. συνεκδ. «Μικρός Ναυτίλος» - Βικελαία Βιβλιοθήκη - Σύνδεσμος ΤΕΔΚ Κρήτης).

Ο μεγάλος Κρητικός Πόλεμος

Η σύγκρουση δύο κόσμων στο μεταίχμιο μιας εποχής

Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1645 - 1669), όπως έμεινε στην Ιστορία η 25χρονη πολυαιμάκτη προσπάθεια των Οθωμανών να αποσπάσουν ολοκληρωτικά την Κρήτη από τους Βενετούς, είναι από τα κρίσιμότερα και, οπωσδήποτε, το πιο μακροχρόνιο από τα επεισόδια στο μέτωπο σύγκρουσης της Δυτικής Ευρώπης - όπως περίπου την εννοούμε σήμερα - με την Οθωμανική αυτοκρατορία - όπως περίπου οφείλουμε να την εννοούμε ιστορικά, αν θέλουμε να έχουμε επαρκή εποπτεία των περίπλοκων όρων υπό τους οποίους διαμορφώνεται διαχρονικά το ιστορικό γίνεσθαι στο τοπίο των γεωπολιτικών μας ενδιαφερόντων τους τελευταίους έξι αιώνες τουλάχιστον.

Ο πέμπτος βενετοτουρκικός πόλεμος, που έληξε με την πτώση της Κρήτης, είχε, φυσικά, αίτια απείρως σημαντικότερα από το αμελητέο κρούσμα πειρατείας που υπήρξε η αφορμή του. Ξεσπά μετά από μια μακρόχρονη ανάπαυλα ειρήνης μεταξύ Βενετίας και Πύλης, περίοδο με ευεργετικές επιπτώσεις για την Κρήτη ειδικά: αύξηση του πληθυσμού, άνθηση της αγροτοβιοτεχνικής παραγωγής και του εμπορίου, καρποφορία του πνευματικού πολιτισμού, με την ίδρυση Ακαδημιών, την ανάπτυξη του Κρητικού Θεάτρου, της μεγάλης Κρητικής Σχολής της εικονογραφίας, τη μεταλαμπά-

δευση του πνεύματος της ευρωπαϊκής Αναγέννησης, στην οποία η συνεισφορά των Κρητών δεν υπήρξε αμελητέα.

Από την άλλη, η ίδια περίοδος έδωσε πρόσκαιρη εκτόνωση σε μια εσωτερική αναστάτωση που μάστιζε την Οθωμανική αυτοκρατορία από το 1570. Μεσούντος του Κρητικού Πολέμου, αναλαμβάνει, μετά από λαϊκές ταραχές το 1656 στην Κωνσταντινούπολη, το αξίωμα του Μεγάλου Βεζύρη ο ικανός και αμείλικτος Μωάμεθ Κιο-

Επιμέλεια αφιερώματος:
Κ.ΣΤΗΣ ΓΙΟΥΡΓΟΣ

προυλή. Και η κρίση μοιάζει μακρινός εφιάλτης όταν τον Μωάμεθ διαδέχεται στο αξίωμα ο γιος του, Αχμέτ Κιοπρουλή, ο πορθητής του Χάνδακα: η τακτική των επιθετικών πολέμων ως αντίδοτο στις εσωτερικές αντιφάσεις και αγκυλώσεις της αυτοκρατορίας μοιάζει να προσφέρει για πολλοστή φορά τη λύση. Όμως το οθωμανικό κατεστημένο αδυνατούσε να δει ότι οι όροι υπό τους οποίους εννοούσε την προοπτική του στην Ιστορία είχαν πλέον εξαντληθεί: ό,τι λαμπρό περιερχόταν στην απολυταρχία του έπεφτε σε μαρasmus από την αναχρονιστική, ληστρική εκμετάλλευση των πόρων και

την καταδυνάστευση του ανθρώπινου φυσικού και ψυχικού δυναμισμού. Απόδειξη, η άθλια μοίρα της Κρήτης και η τύχη του Χάνδακα, που, όπως μαρτυρεί ο περιηγητής Τουρνεφόρ, τριάντα μόλις χρόνια από την άλωσή του είχε καταστεί «λείψανον πόλεως».

Η τελευταία μεγάλη κατάκτηση των Οθωμανών πρόσφερε την ψευδαίσθηση πως τίποτα δεν άλλαζε και δεν όφειλε να αλλάξει. Η διάψευση ακολούθησε οικτρά: Το 1683, μετά τη συντριβή των στρατευμάτων του διαδόχου του Αχμέτ Κιοπρουλή, Μεγάλου Βεζύρη Καρά Μουσταφά μπροστά στα τείχη της Βιέννης από έναν ενωμένο ευρωπαϊκό στρατό, άρχισε η αντίστροφη μέτρηση για την κραταιά Οθωμανική αυτοκρατορία.

Η στροφή θα μπορούσε, προς το συμφέρον όλων των πλευρών ανεξαιρέτως, να είχε σημειωθεί ενωρίτερα, μπροστά στα τείχη του Χάνδακα, αν η Δύση δεν εβίωσε τη δική της ψευδαίσθηση, ότι δηλ. τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα προέχουν του γενικού συμφέροντος. Και η Κρήτη, κοιτίδα του πρώτου ευρωπαϊκού πολιτισμού, αποκλείστηκε για τρεις και πλέον αιώνες από ό,τι φύσει και θέσει της αναλογεί ιστορικά, αρκούμενη στην παρηγοριά ότι η 25χρονη αντίστασή της έπαιξε έμμεσα έναν ρόλο κρίσιμο στην τελική αναχαίτιση του οθωμανικού αναχρονισμού.

Η Κρήτη στην όψιμη βενετοκρατία

Μια ακμάζουσα, εξελληνισμένη αστικοεμπορική κοινωνία

Του **Στυλιανού Αλεξίου**

Ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης, αντεπιστέλλοντος μέλους της Ακαδημίας Αθηνών, επίτιμος διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Ραδονα

Η ΚΡΗΤΙΚΗ κοινωνία στα 1600 βρίσκεται σε κατάσταση αρκετά ανάλογη με την κατάσταση των δυτικών κοινωνιών που είχαν δημιουργήσει την Αναγέννηση. Οι κοινωνίες εκείνες ήταν κατά πρώτιστο λόγο αστικές· στην οικονομική τους ζωή το κύριο στοιχείο ήταν το εμπόριο. Μια μικρή αστική κοινωνία, μ' όλα τα γνωρίσματα της εποχής σ' επαρχιακή κλίμακα, υπάρχει στην όψιμη βενετοκρατία και στην Κρήτη και είναι πολύ διαφορετική από την παλαιότερη, καθαρά μεσαιωνική, που χαρακτηριζόταν από ένα αυστηρά διαμορφωμένο τιμαριωτικό σύστημα. Η κρητική κοινωνία ακολουθώντας την εξέλιξη, που με γοργότερο ρυθμό είχε πραγματοποιηθεί στη Δύση, γνωρίζει στην όψιμη βενετοκρατία την ανάμιξη ευγενών και αστών και την παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος.

Οι μεταβιβάσεις σε τρίτους και ο κατατεμαχισμός των τιμαριών, τα τεράστια χρέη των φεουδαρχών προς τους Εβραίους κατά τον 15ο αιώνα, η φτώχεια πολλών φεουδαρχών, οι αποχερλώσεις των κτημάτων, είναι τα συμπτώματα της παρακμής της φεουδαρχίας στην Κρήτη.

Σε παρακμή βρίσκεται και η παλιά τιμαριωτική ελληνική ευγένεια της Κρήτης (αρχοντορωμαίοι, αρχοντόπουλοι) από τους οποίους οι περισσότεροι είναι τώρα απλά ελεύθεροι χωρικοί, απαλλαγμένοι από την υπηρεσία στις γαλέρες και την αγγαρεία.

Αστική κοινωνία

Στις πόλεις έχει διαμορφωθεί τώρα μια αστική κοινωνία, που συστατικά της στοιχεία είναι ένα μέρος της βενετικής ευγένειας (*nobili veneti*), που διατηρεί τη θέση και τα κτήματά του, οι Κρητικοί ευγενείς (*nobili cretensi*), δηλαδή μια δευτερεύουσα ευγένεια εξ απονομής, οι αστοί (*cittadini*), και ο λαός (*plebe, gente minuta*). Ο πληθυσμός αυτός, μοιρασμένος σε τέσσερις πόλεις, το Χάνδακα, τα Χανιά, το Ρέθυμνο και τη Σητεία, πλησιάζει στην ύστερη βενετοκρατία τις τριάντα χιλιάδες.

Από τις τάξεις αυτές οι τιμαριούχοι («Βενετοί ευγενείς» οι περισσότεροι) είναι οι παραγωγοί των γεωργικών προϊόντων, ενώ οι «αστοί» αποτελούν ένα στοιχείο κυρίως εμπορικό και βιοτεχνικό. Ο «λαός» είναι το ναυτικό και εργατικό στοιχείο. Η θέση των «Κρητικών ευγενών», που αριθμητικά είναι υπερδιπλάσιοι από τους «Βενετούς», ποικίλλει κατά πόλεις. Στο Χάνδακα συγχέονται με τους «αστούς» και το «λαό» και καταγίνονται με το εμπόριο· στο Ρέθυμνο έχουν κτήματα και είναι περισσότεροι και πλουσιότεροι από τους «Βενετούς», ενώ στις άλλες δύο πό-

Ο Χάνδακας στην όψιμη βενετοκρατία –η περιοχή της *Piazza delle Biade* (Πλατεία των Δημητριακών, από το επίμηκες κτίριο, δεξιά, των κρατικών σιταποθηκών), σημερινή πλατεία Ελ. Βενιζέλου. Στο μέσο της *Piazza*, η Κρήνη Μοροζίνι και πίσω της το μνημειώδες κτίριο *Voltope*, αριστερότερα ο κεραμοσκεπής ναός του Αγ. Μάρκου, απέναντί του το *Palazzo Ducale*, και ανάμεσά τους κατηφορίζει προς το λιμάνι η *Ruga Maistra*. Λεπτομέρεια από τη μακέτα του Χάνδακα, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ηράκλειο.

λεις είναι εξομοιωμένοι με αυτούς. Από τον αστικό πληθυσμό το εντόπιο ελληνικό στοιχείο (*nativi greci*) είναι οι «αστοί» και ο «λαός», ενώ οι δύο τάξεις των ευγενών παρουσιάζονται σε μεγάλη κλίμακα εξελληνισμένες.

Οι χωρικοί, εκτός από τους προνομιούχους (*privilegiati*) και τους μισθωτές (*gonicari*), πιέζονται από την εξαντλητική φεουδαλική υποχρέωση και από την ευρύτατη στρατολογία που επιβάλλει η βενετική διοίκηση για την ερευτική υπηρεσία στις γαλέρες και για τις αγγαρείες των οχυρών. Πιέζονται τέλος από την αυθαιρεσία των τοπικών οργάνων της βενετικής εξουσίας.

Ο αστικός πληθυσμός, ελληνικός και βενετικός, δεν είχε άλλη υποχρέωση εκτός από τη στρατιωτική υπηρεσία, την καταβολή ενός μικρού τέλους και την παροχή στέγης στους στρατιωτικούς· δεν υπηρετούσε ούτε στις γαλέρες, ούτε στις αγγαρείες. Σε περίπτωση πολέμου οι χωρικοί που κτίζουν με τις αγγαρείες τα τείχη, θα μείνουν έξω από αυτά, ενώ θα προστατευθούν οι αστοί που κανένα κόπο και καμία δαπάνη δεν πρόσφεραν για το έργο. Η μόνη αστική τάξη που επιβαρύνεται είναι οι Εβραίοι. Ο ελληνικός αστικός πληθυσμός (όπως ο πληθυσμός της υπαίθρου) βέβαια υπέφερε, γιατί ήταν υπόδουλος στους Φράγκους, δεν καταπιεζόταν όμως τόσο ώστε να είναι αδύνατη η κοινωνική και πολιτιστική του ανάπτυξη. Μια κοινωνία φθάνει τις ανώτατες πνευματικές δυνατότητές της, όταν αποκτήσει και πολιτική αυθυ-

παρξία, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει αξιόλογη κοινωνία χωρίς αυτόνομη πολιτική ζωή. Υπήρχε αξιόλογη ελληνική κοινωνία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη του 1600.

Εμπόριο – Ναυτιλία

Στον 16ο και 17ο αιώνα η Βενετία δεν είναι πια η κυρίαρχουσα ναυτική δύναμη στη Μεσόγειο, όπως άλλοτε. Από ντοκουμέντα της εποχής, μαθαίνουμε ότι η εισαγωγή των κρητικών κρασιών στην Αγγλία γίνεται από πλοία αγγλικά, κρητικά, της Ραγούσας, της Σικελίας, της Γένοβας, της Βενετίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Το αγγλικό χωρίο βάζει τα κρητικά πρώτα από τα ξένα πλοία, και δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι τα πλοία αυτά ανήκουν μόνο σε «Βενετούς» της Κρήτης.

Αρκετά νωρίς συναντούμε Κρητικούς πλοιοκτήτες, εμπόρους και ναυτικούς με ελληνικά ονόματα. Ανάμεσα στα καράβια που πήγαν να βοηθήσουν στα 1453 την Πόλη, είναι «καράβια τρία κρητικά», του Σγουρού, του Υαλινά και του Φιλομάτη.

Ο προβλεπτής Moresini στα 1629 αναφέρει τον πλοιοκτήτη Φλισκούνη, που τον ξαναβρίσκουμε –πιθανότατα τον ίδιο– στον κατάλογο των αστών του Χάνδακα στο χρονικό του Trivan (1644). Ελληνας είναι και ο έμπορος (*mercante*) Δημήτρης Ζάχος, ο πλοιοκτήτης Γιώργης Πακόπουλος από το Χάνδακα (*Candiotto*), που ένα πλοίο του έρχεται από την Πόλη στα

1592, ο πλοίαρχος και μοναχός Μητροφάνης Φασιδόνης και πολλοί άλλοι. Δημοτικά τραγούδια κρητικά, της εποχής της βενετοκρατίας χωρίς αμφιβολία, μιλούν για κρητικά καράβια και Κρητικούς ναυτικούς. Τέλος, στις κρητικές κωμωδίες, τον «Φουρτουνάτο» και τον «Στάθη», που δίνουν μια ζωντανή εικόνα του βίου της βενετοκρατούμενης Κρήτης, συναντούμε Κρητικούς «πραματευτές» (=εμπόρους), που αγοράζουν πλοία, και «κρητικά ξύλα» (=καράβια).

Για τις σχέσεις των Ελλήνων της Κρήτης με τη θάλασσα, μας δίνουν πληροφορίες οι Βενετοί προβλεπτές. Ο Garzoni επιβεβαιώνει στα 1584 τον ανταγωνισμό ανάμεσα στο ελληνικό και ιταλικό εμπορικό στοιχείο και μιλεί για καθημερινή αύξηση της ναυτιλίας και αθρόα κατασκευή πλοίων στο νησί. Ο Mocenigo στα 1589 μιλεί για τη μεγάλη επίδοση των (ελληνικών όπως είδαμε) λαϊκών τάξεων των κρητικών πόλεων (κυρίως του Χάνδακα και των Χανίων) στη ναυτιλία και για τη δραστηριότητά τους, που απλώνεται σ' ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο. Στις μεταφορές των περιοχών αυτών φαίνεται ότι κυριαρχούν οι Κρητικοί ναυτικοί, ευκολυνόμενοι βέβαια από την κοινότητα της γλώσσας. «Ταξιδεύουν όταν είναι ειρήνη, στη Συρία, την Αλεξάνδρεια, την Κωνσταντινούπολη, το Αιγαίο και άλλους τόπους της Τουρκίας, με κάθε είδους πλοία και καϊκια». Ο προβλεπτής Moresini ανα-

Συνέχεια στην 4η σελίδα

Συνέχεια από την 3η σελίδα

φέρει στα 1629 ότι το τεχνικό προσωπικό του ναυπηγείου του Χάνδακα κάνει την πρόταση να ναυπηγεί κάθε χρόνο μια γαλέρα (πολεμικό πλοίο). Κατασκευάζονται επίσης εμπορικά πλοία.

Ακμαίες βιοτεχνίες

Ενα άλλο στάδιο δραστηριότητας ήταν για το αστικό ελληνικό στοιχείο της Κρήτης ο δανεισμός χρημάτων, στον οποίο, όπως και στις εξαγωγές, συναγωνίζεται τους Εβραίους από τον 15ο αιώνα, και επίσης ορισμένες ακμαίες βιοτεχνίες, όπως η κατασκευή βαρελιών για τη μεγάλη εξαγωγή του κρασιού και του λαδιού, η μεταξουργία, η βυρσοδεψία, οι βιοτεχνίες των βαφικών υλών, του κεριού, και της ξυλογλυπτικής, που τα προϊόντα τους εξάγονται σε σημαντική κλίμακα.

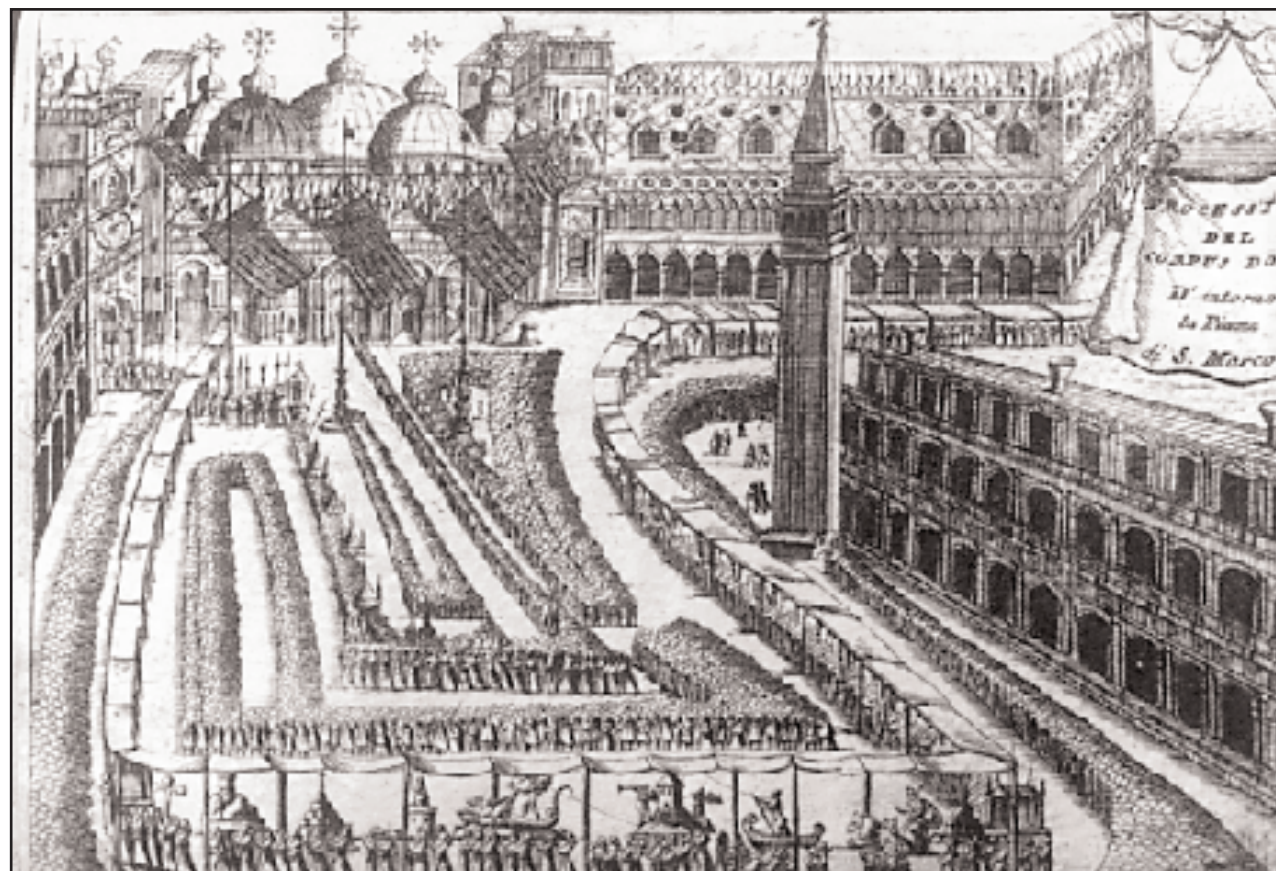
Η Κρήτη είναι η μόνη ελληνική χώρα που ανέπτυξε σ' αυτή την εποχή ένα εμπόριο εξαγωγικό σε μεγάλη κλίμακα και όχι απλά διαμετακομιστικό, όπως το εμπόριο του μεσαιωνικού κόσμου.

Στον 15ο αιώνα γίνεται ήδη μεγάλη εξαγωγή κρασιών, που έρχονται και τα παίρνουν «πλοία απ' όλα τα μέρη του κόσμου», όπως μας πληροφορεί ο περιηγητής Buondelmonti. Τον 16ο αιώνα τα κρητικά κρασιά εξάγονται στη Γερμανία, Γαλλία, Βοημία, Αγγλία, Πορτογαλία, Κωνσταντινούπολη, Μαύρη Θάλασσα, Αλεξάνδρεια.

Κάποιος Knolles, στα 1603 γράφει ότι η Κρήτη είναι «now most famous through a great part of the world for the good malmesey, which there growth, and is from thence in great abundance sent into many farre countries». Η ρητή μαρτυρία αυτή, όπως και το γεγονός ότι οι Πορτογάλοι στα 1421 μεταφύτεψαν στη Μαδέρα κλήματα «μαλβαζίας» από την

Η λιτανεία της Αγίας Δωρεάς (Corpus Domini) στην κεντρική Piazza delle Piate του Χάνδακα. Η εορτή αυτή των καθολικών ήταν επίσημη αργία, συμμετείχε υποχρεωτικός και ο ορθόδοξος κλήρος και λάμβαναν μέρος όλες οι συντεχνίες και αδελφότητες της πόλης. Σχέδιο του Γεωργίου Κλόντζα.

Η πομπή του Corpus Cristi (ή Corpus Domini) στην πλατεία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας. Η λιτανεία γινόταν με μεγάλη λαμπρότητα, με συμμετοχή των αρχών, της Γερουσίας, του κλήρου, των συντεχνιών και των αδελφοτήτων.

Κρήτη, πείθουν ότι «μαλβαζία» αυτή την εποχή ονομάζεται ένα κρασί κρητικό, που από μια σύγχυση συνδέθηκε με τη Μονεμβασία (Malvasia). Μια ιδέα για το ρόλο που παίζει η Κρήτη στην εμπορική κίνηση της Δύσης και της Ανατολής ήδη στις αρχές του 16ου αιώνα μας δίνει το βενετικό εμπορικό βιβλίο του Ραχί, σύμφωνα με το οποίο ο Χάνδακας και τα Χανιά ανταλλάσσουν προϊόντα με το Lanzano, τη Δαμιέτα, τη Βενετία, την Κωνσταντινούπολη, την Τρίπολη, την Τύνιδα, την Αλεξάνδρεια, την Κέρκυρα, το Βασίλειο της Νεαπόλεως, την Πούλια.

Στη ζωηρή αυτή εμπορική κίνηση ήρθαν να προστεθούν, τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα, ο βενετοτουρκικός πόλεμος του 1569 – 1573 (που τελείωσε με την οριστική απώλεια της Κύπρου και την ανεκμετάλλευτη ναυτική νίκη στη Ναύπακτο) και η από τότε διάθεση μεγάλων ποσών από τη Βενετία για οχυρωματικά έργα και για κάθε άλλη πολεμική ετοιμασία στην Κρήτη, όπως και η εγκατάσταση σημαντικών στρατιωτικών δυνάμεων σ' αυτήν. Η αύξηση των στρατιωτικών δυνάμεων στην Κρήτη είχε ως αποτέλεσμα την ύψωση των τιμών όλων των ειδών και την ολοκληρωτική κατανάλωση προϊόντων που πριν δεν εύρισκαν αγοραστές. Μ' αυτό τον τρόπο, γράφει ένας προβλεπτής, «σχεδόν όλοι οι ευγενείς και μερικοί από τους άλλους (τους αστούς) έγιναν εύποροι και πολλοί από αυτούς πλουσιότατοι».

Ο εξελληνισμός των Βενετών

Στην τελευταία περίοδο της βενετοκρατίας το ελληνικό στοιχείο των κρητικών πόλεων, αποκλεισμένο από την πολιτική ζωή, είχε βρει με την ευστροφία και επιχειρηματικότητά του πεδίο ενεργείας στην οικονομική ζωή, μετέχοντας ισότιμα με τους ξένους στο εμπόριο. Το στοιχείο αυτό, με την ευρωστία και την αριθμητική υπεροχή του έδωσε τον τόνο στην κρητική κοινωνία της εποχής, μεταβάλλοντάς την σε κοινωνία ουσιαστικά ελληνική.

Ο εξελληνισμός του βενετικού στοιχείου στην Κρήτη αποτελεί μια πραγματικότητα. Βενετία και βενετική φεουδαρχία της Κρήτης είναι δύο πράγματα χωριστά. Η Βενετία ήταν μια αριστοκρατία εμπόρων, που εγκατέστησε το φεουδαλικό σύστημα στην κτήση της για να την εξασφαλίσει στρατιωτικά από το ελληνικό στοιχείο, όμως οι σχέσεις αποίκων και Βενετίας νωρίς πήραν τη μορφή του ανταγωνισμού διαφορετικών συμφερόντων. Ιστορικοί συνέκριναν τις χωριστικές τάσεις των Βενετών της Κρήτης με την αποσκίρτηση των βρετανικών αποίκων της Αμερικής κατά τους νέους χρόνους. Η αποξένωση των αποίκων από τη Μητρόπολη, η όλο και πιο βαθειά αφομοίωσή τους από το ελληνικό περιβάλλον στην Κρήτη, πήρε συνειδητά κρητικό και αντιβενετικό χαρακτήρα στην επανάσταση του 1363, που κήρυξε τη Δημοκρατία του Αγίου Τίτου. Ορισμένοι Βενετοί είχαν τότε επίσημα δεχθεί το ορθόδοξο δόγμα.

Οι εκθέσεις των προβλεπτών και συνδίκων τον 16ο και 17ο αιώνα επι-

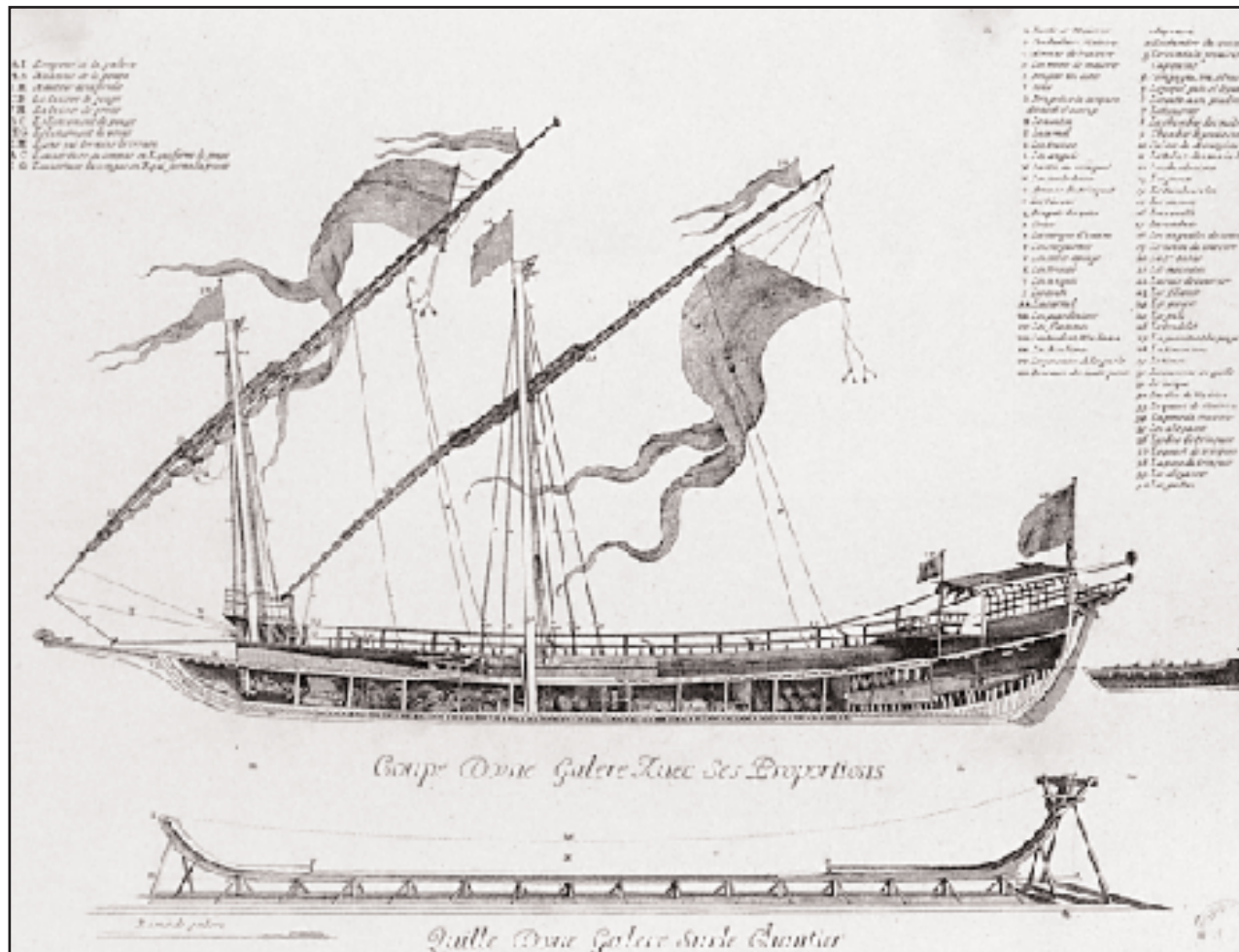

βεβαιώνουν τον εξελληνισμό του μεγαλύτερου μέρους του εγκατεστημένου στην Κρήτη βενετικού στοιχείου, με την έννοια της αλλαγής της γλώσσας, του δόγματος και των ηθών. Ο Garzoni γράφει ότι τόσο έχει παλιώσει η ιταλική καταγωγή των ευγενών, Βενετών και Κρητικών, ώστε και αυτοί (όπως οι αστοί και ο λαός) «μπορούν να ονομαστούν Γραικοί».

Άλλοι αποδίδουν τον εξελληνισμό του βενετικού στοιχείου στις Ελληνίδες που επέβαλαν στους συζύγους τη γλώσσα και το δόγμα τους. Στην εποχή που μας ενδιαφέρει, η κρητική κοινωνία παρουσιάζεται σχεδόν ενιαία ορθόδοξη και αντιδρά έντονα στα κηρύγματα της παπικής προπαγάνδας. Μια μικρή καθολική μειοψηφία μέσα σ' αυτή την ορθόδοξη κοινωνία αποτελούν οι «Βενετοί ευγενείς», που αναγκάζονται να ακολουθούν το λατινικό δόγμα με την απειλή της έκπτωσης από την ευγένεια.

Είναι πιθανό ότι ορισμένοι βενετικοί οίκοι που διατηρήθηκαν ακμαίοι ως το τέλος, κράτησαν μαζί με το λατινικό δόγμα και το συναίσθημα κάποιου δεσμού με τη Βενετία, ωστόσο ούτε σε αυτή την περίπτωση δεν μπορούμε να μιλήσουμε για μια βενετική συνείδηση του βενετικού στοιχείου της Κρήτης. Υστερα από τη μακρά εγκατάστασή τους στην Κρήτη, η συνείδησή τους είναι κυριοτάτα κρητική. Βενετοκρητικοί, όπως ο καθολικός εκδότης της «Ερωςφίλης» Γραδενίγος, που συνοδεύουν επιδεικτικά το όνομά τους με το «Κρητικός» είναι βέβαια πολύ περισσότεροι Έλληνες παρά Βενετοί. Το ίδιο ισχύει για τον ποιητή του «Φορτουνάτου», τον καθολικό φεουδάρχη Φόσκολο.

Ακόμη βαθύτερος υπήρξε ο εξελληνισμός των μη Ελλήνων «Κρητικών ευγενών», που, καταγόμενοι κυ-

Γαλέρα, τομή κατά μήκος. Γαλλικό σχέδιο, αντίγραφο παλιότερου σχεδίου του Coronelli. Bibliothèque Nationale, Παρίσι. Ο τύπος αυτός πολεμικού σκάφους, πάνω στον οποίο στηρίχτηκε για αιώνες η θαλασσοκρατία των Βενετών, κατασκευαζόταν επίσης στο Χάνδακα (πηγή: Χρ. Τζομπανάκη, «Θαλασσινή τριλογία του Χάνδακα», Ηράκλειο 1998).

ρίως από παλιούς «αστούς» της Βενετίας, δεν συνδέονται με τους αρχοντικούς οίκους της.

Λίγο πριν από την τουρκική επίθεση κατά της Κρήτης η απογραφή του πληθυσμού μάς δίνει για τους κατοίκους των πόλεων την ακόλουθη εικόνα: Ογδόντα δύο οικογένειες είναι οι «Βενετοί ευγενείς» (εξελληνισμέ-

νοι στη γλώσσα και τα ήθη, αλλά λατινοί στο δόγμα και με την ανάμνηση της παλιάς τους καταγωγής), εκατόν ενενήντα οκτώ είναι οι «Κρητικοί ευγενείς» (εντελώς εξελληνισμένοι και σε μεγάλο ποσοστό Έλληνες) και τριακόσιες ογδόντα επτά είναι οι «αστοί» Έλληνες. Ελληνικός είναι και ο πολύ περισσότερος «λαός».

Η κρητική κοινωνία στην τελευταία βενετοκρατία δεν ήταν «όχλος συμμιγής», αλλά κοινωνία στην οποία υπερείχε απόλυτα το ελληνικό στοιχείο.

Το ελληνικό στοιχείο στην Κρήτη δυνάμωσε σημαντικά και από το προσφυγικό ρεύμα, που σημειώθηκε από τις ελληνικές χώρες που έπαιρναν οι Τούρκοι, προς την Κρήτη. Ετσι ήρθαν εδώ όχι λίγοι Έλληνες από την Πόλη, την Κύπρο και την Πελοπόννησο. Είναι κι αυτό μια από τις αιτίες της ακμής του ελληνικού στοιχείου στην Κρήτη τον 16ο και 17ο αιώνα.

Ενα μικρό τμήμα αυτής της ακμίας και έντονα ελληνικής κοινωνίας αποτελούν στις κρητικές πόλεις οι διανοούμενοι. Ανήκουν στους «αστούς» και κάποτε στην «κρητική ευγένεια». Είναι δικηγόροι («ρήτορες»), γιατροί, διδασκαλοί, αγιογράφοι. Ξέρουν ιταλικά και κάποτε λατινικά· κάποτε και αρχαία ελληνικά. Σπουδάζουν στην Ιταλία. Συνδέονται στενά με τον ανώτερο ελληνικό κλήρο. Αυτό είναι το περιβάλλον ποιητών, όπως ο Χορτάσης, που αφιερώνει το έργο του στο δικηγόρο και «ευγενή Κρητικό» Μόρμορη. Ο ίδιος είναι πιθανότατα «Κρητικός ευγενής». Είναι βέβαιο ότι και ο Κορνάρος ήταν εξελληνισμένος «Βενετός ευγενής».

Χαρακτηριστικό για την καθολικότητα της πνευματικής ακμής στην Κρήτη του 17ου αιώνα, για την καλλιέργεια της κρητικής κοινωνίας και όχι μόνον ορισμένων ατόμων, είναι, όπως παρατηρήθηκε, το ριζωμα στην Κρήτη ενός λογοτεχνικού είδους, όπως το θέατρο, που δεν μπορεί να ανθήσει χωρίς τη συμμετοχή και την ανταπόκριση ενός ευρύτερου μέρους της κοινωνίας.

Κρητικοί τιμαριώτες ευγενείς της υπαίθρου (αρχοντορωμαιοί) του 16ου αιώνα. Τοιχογραφία (λεπτομέρεια) στο ναό του Αγίου Γεωργίου. Βόιλα Σητείας. Κατά Gerola.

Τοιχογραφία στο ναό του Αγίου Μιχαήλ, στα Μέσα Λακόνια, Μιραμπέλλο, ανατολ. Κρήτη. Ο κτήτορας του ναού, nobile Cretense Ιωάννης Μοχιώτης με τη σύζυγό του. Κατά Gerola.

Ο Κρητικός Πόλεμος και η Ευρώπη

Η Δύση απέτυχε να αξιολογήσει σωστά τις επεκτατικές βλέψεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας

Του **Θεοχάρη Δετοράκη**

Καθηγητή Πανεπιστημίου Κρήτης

Ο Κρητικός Πόλεμος (1645–1669) είναι ένα από τα σημαντικότερα, αν όχι το σημαντικότερο γεγονός της ευρωπαϊκής ιστορίας τον 17ο αιώνα. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πόλεμος πανευρωπαϊκός, αφού στην τελευταία φάση του ο πολιορκούμενος από τους Τούρκους Χάνδακας υπήρξε το σύμβολο της άμυνας των χριστιανικών λαών της Ευρώπης στην επεκτατική ορμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Όταν οι Τούρκοι αποβιβάστηκαν στην Κρήτη και κατέλαβαν με σχετική ευκολία τα Χανιά (1645) και το Ρέθυμνο (1646) ούτε η Βενετία ούτε οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες αξιολόγησαν όπως έπρεπε αυτή την τουρκική επιτυχία. Κανείς δεν φαινόταν να πιστεύει ότι η επεκτατική αυτή κίνηση των Τούρκων είχε πιθανότητες επιτυχίας, αφού η Βενετία είχε την απόλυτη υπεροχή στη θάλασσα.

Η ίδια η Βενετία θεωρούσε ότι η πρωτεύουσά της στην Κρήτη, ο Χάνδακας, με τη γιγάντια οχύρωση,

ήταν ένα φρούριο απόρθητο, κάτω από τα τείχη του οποίου οι τουρκικές δυνάμεις θα υφίσταντο πανωλεθρία. Η Βενετία διέθετε βέβαια ισχυρό στόλο και είχε την απόλυτη υπεροχή στη θάλασσα, αλλά η οικονομία της δεν μπορούσε να αντέξει σε μια μακροχρόνια αναμέτρηση με τους Τούρκους. Τούτο κατέστη σαφές από τα πρώτα κιόλας χρόνια της πολιορκίας του Χάνδακα (1648–1669). Η πάλα ποτέ αγέρωχη Δημοκρατία του Αδρία δεν είχε άλλη επιλογή από την αναζήτηση βοήθειας οικονομικής και στρατιωτικής από τους ομόδοξους ηγεμόνες της Ευρώπης. Οι πολιτικές όμως και οικονομικές διαφορές της Βενετίας προς τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, οι σοβαρές μεταξύ τους αντιθέσεις, αλλά και τα πολύπλοκα συστήματα των οικονομικών συμφερόντων των Ευρωπαίων με την οθωμανική αυτοκρατορία καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολη την οργανωμένη και συστηματική βοήθεια της Ευρώπης προς τη Βενετία, για να σωθεί το Βασίλειο της Κρήτης (Regno di Candia). Ετσι ο χρόνος εργαζόταν

υπέρ των Τούρκων, οι οποίοι, αφού ήδη το 1648 είχαν υπό τον έλεγχό τους ολόκληρη σχεδόν την Κρήτη, οργάνωσαν συστηματικά την πολιορκία του Χάνδακα, αποκλείοντας το φρούριο από την ξηρά.

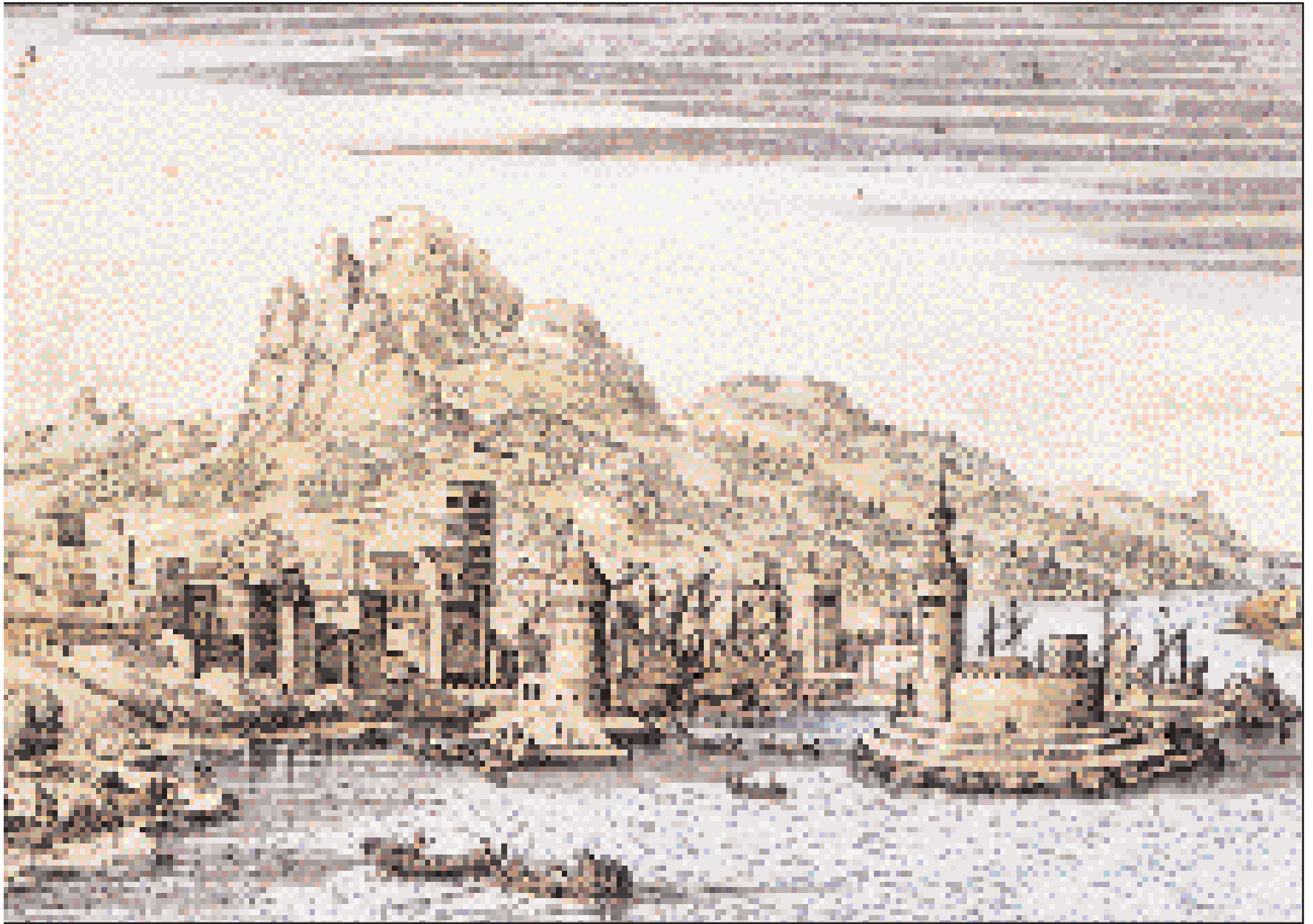
Οι δυνάμεις στις οποίες απέβλεπε η Βενετία ήταν κυρίως η Ισπανία και η Γαλλία. Αλλά η Ισπανία προέβαλε άρνηση να συνεργαστεί με τους Γάλλους, εφόσον οι Γάλλοι διεκδικούσαν τις ιταλικές της κτήσεις. Από το άλλο μέρος, ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ της Γαλλίας ακολουθούσε σαφέστατα φιλοτουρκική πολιτική, υποχωρώντας στις ισχυρές πιέσεις των Γάλλων εμπόρων, που είχαν ως αποτέλεσμα το παράδοξο, γαλλικές επικουρίες να καταφθάνουν στην Κρήτη με τη σημαία του Πάπα, για να μη χολωθεί η Υψηλή Πύλη, ενώ ταυτόχρονα Γάλλοι έμποροι να εφοδιάζουν με όπλα και με πυρίτιδα τους Τούρκους. Το ίδιο έπρατταν και οι Αγγλοι και οι Ολλανδοί. Η προσπάθεια του Πάπα Ιννοκέντιου Ι΄ για την οργάνωση ιερού πολέμου υπέρ της Βενετίας στον αγώνα της Κρήτης δεν είχε κανένα σοβαρό αποτέλεσμα.

Υπόθεση πανευρωπαϊκή

Το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για την τύχη του Χάνδακα εκδηλώνεται από το 1650–1651. Πρώτη η Ισπανία σπεύδει να εφοδιάσει το πολιορκούμενο φρούριο με σιτάρι, με μικρή ναυτική δύναμη (8 γαλέρες) και με χρηματική βοήθεια 154.000 ρεάλια. Τα επόμενα χρόνια καμιά αξιόλογη βοήθεια δεν φθάνει στην Κρήτη ως το 1659, όταν μετά την εύθραστη ειρήνη των Πυρηναίων, οι Γάλλοι και οι Ισπανοί φαίνονται να παρακάμπτουν τις μεταξύ τους αντιθέσεις και να ανταποκρίνονται θετικά στις εκκλήσεις της Βενετίας, αποστέλλοντας στην Κρήτη στρατιώτες και εφόδια. Η σωτηρία του Βασιλείου της Κρήτης γίνεται πλέον υπόθεση πανευρωπαϊκή, αγώνας του χριστιανικού κόσμου της Ευρώπης κατά των Τούρκων. Κατά την περίοδο αυτή, της «διεθνοποιήσεως» του Κρητικού Πολέμου, ο καρδινάλιος της Γαλλίας Μαζαρέν υπόσχεται στη Βενετία χρηματική βοήθεια από 100.000

Συνέχεια στην 8η σελίδα

Φανταστική άποψη του Χάνδακα, έδρα του «Βασιλείου της Κρήτης» κατά τη βενετοκρατία (1204-1669). Χαλκογραφία του 17ου αιώνα.

Πλάνο της Βενετίας του 16ου αιώνα, με λεπτομέρες υπόμνημα και παράσταση με τον Δόγη, συνοδευόμενο από αξιωματούχους της Δημοκρατίας.

Σκηνή από τη μακρόχρονη και πολυαίματη πολιορκία του Χάνδακα. Εικονογράφηση Ιστορίας της Βενετίας, του 19ου αιώνα (πηγή: Στέργιου Σπανάκη, «Το Ηράκλειο και ο νομός του»).

Συνέχεια από την 6η σελίδα

σκουδα, ενώ παράλληλα οργανώνει ισχυρό εκστρατευτικό σώμα από 4.000 μισθοφόρους. Την αρχηγία της εκστρατείας αυτής ανέθεσε στο νεαρό πρίγκιπα Almerigo d' Este, γιο του Φραγκίσκου Α', που δεν είχε ακόμη κλείσει τα είκοσι χρόνια του!

Η εκστρατεία αυτή είχε στόχο την κατάληψη των Χανίων, για να διασπασθεί η ενότητα των τουρκικών δυνάμεων, που θα υποχρεώνονταν έτσι να διεξάγουν διμέτωπο αγώνα στην Κρήτη. Δυστυχώς, η όλη επιχείρηση εξελίχθηκε σε θλιβερή περιπέτεια και κατέληξε σε πλήρη αποτυχία. Στο πολύτιμο αρχείο Morosini - Grimani στο Museo Civico Correr της Βενετίας σώζεται η αναφορά του Γενικού Επιτρόπου και Προέδρου του Πολεμικού Συμβουλίου της εκστρατείας αυτής Millet προς τον καρδινάλιο Μαζαρέν και έτσι έχουμε μια γενικότερη «ευρωπαϊκή» εκτίμηση του Κρητικού Πολέμου. Με βάση τις δραματικές εμπειρίες του κατά την επιχείρηση του 1660, ο Millet υποδεινώνει τρόπους πολιτικών και στρατιωτικών ενεργειών για τον τερματισμό του πολέμου και τη σωτηρία της Κρήτης. Την κύρια αιτία της έως τώρα αποτυχίας των Βενετών και των Ευρωπαίων στον αγώνα της Κρήτης την αποδίδει στην πλήρη απουσία συντονισμού και σαφούς πολεμικού σχεδίου. Αναφέρει λεπτομερώς τα επείγοντα μέτρα που κατά τη γνώμη του πρέπει να ληφθούν, και προτείνει να ανατεθεί η διαχείριση του πολέμου σε ικανό στρατηγό, ο οποίος θα συντονίσει και θα οργανώσει τον αγώνα. Αλλά τα νεύρα του πολέμου είναι τα χρήματα, όπως γράφει χα-

ρακτηριστικά. Χωρίς αυτά, θεωρεί χαμένη την υπόθεση της Κρήτης.

Η έκθεση αυτή, μολονότι γραμμένη από πολιτικό και όχι στρατιωτικό, παρέχει εναργή εικόνα του Κρητικού Πολέμου στην ανατολή της κρίσιμης τελευταίας δεκαετίας της πολιορκίας του Χάνδακα. Τον επόμενο χρόνο (τέλος 1661) ο δούκας της Σαβοΐας Κάρολος Εμμα-

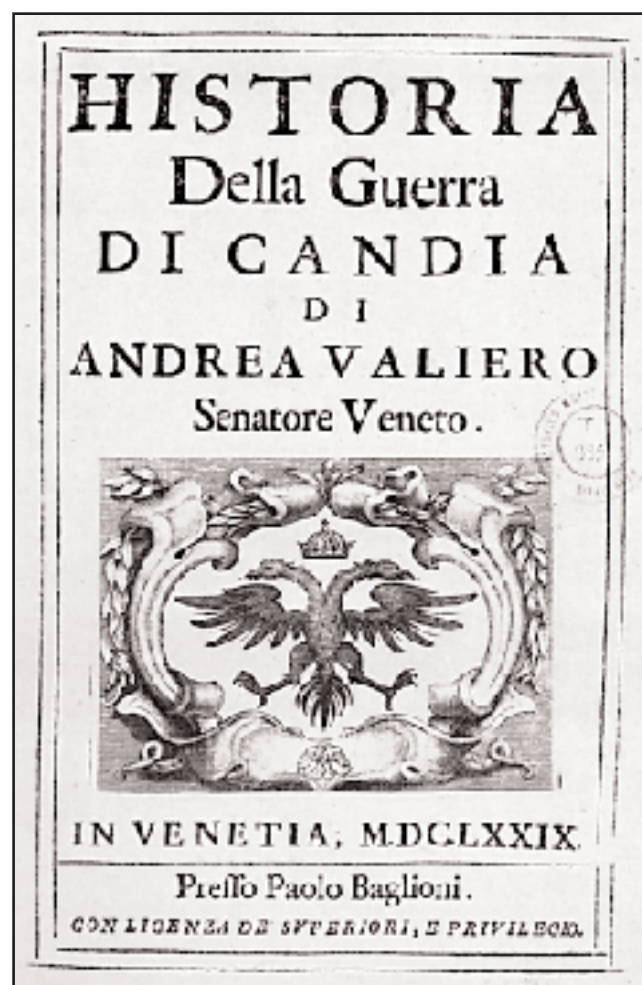
νουήλ Β' απέστειλε στην Κρήτη ισχυρή επικουρία, που παρέμεινε διαρκώς ενισχυόμενη στον Χάνδακα ως το τέλος της πολιορκίας, χωρίς κανένα πρακτικό αποτέλεσμα.

Είναι βέβαιο ότι ο Κρητικός Πόλεμος θα τελειωνε λίγα χρόνια νωρίτερα, ίσως περί το 1664, αν οι Βενετοί δεν ανακουφίζονταν προσκαίρως από την εμπλοκή της

Τουρκίας σε πόλεμο με την Αυστρία το 1663. Για κάποιο χρονικό διάστημα η Τουρκία ήταν υποχρεωμένη να διεξάγει διμέτωπο αγώνα, τόσο στην Κρήτη όσο και στη βόρεια Βαλκανική. Σημαντικές δυνάμεις αποσπάστηκαν από την πολιορκία του Χάνδακα, για να μεταφερθούν στη βορειοδυτική Αυστροουγγαρία, όπου διεξήχθησαν λυσσώδεις μάχες το θέρος του 1663. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι αρχηγός της τουρκικής στρατιάς είναι ο μέγας βεζίρης Φαζίλ Αχμέτ Κιοπρουλή, ο μέλλων πορθητής του Χάνδακα, ο οποίος κατήγαγε περιφανή νίκη κατά των Αυστριακών στο Neuhäusel. Οι εκκλήσεις της Αυστρίας προς τους χριστιανούς ηγεμόνες για τη σωτηρία της Βιέννης είχαν καλύτερη ανταπόκριση από τις εκκλήσεις της Βενετίας για τη σωτηρία της Κρήτης. Οι Γερμανοί ηγεμόνες, η Γαλλία και η Ισπανία έσπευσαν για τη σωτηρία της Βιέννης. Ο τουρκικός στρατός ηττήθηκε στις αρχές Αυγούστου 1664. Με την υπογραφή της συνθήκης του Vasvar (10 Αυγούστου 1664) οι τουρκικές δυνάμεις απαγκιστρώθηκαν από τη βόρεια Βαλκανική και ήταν πλέον έτοιμες να ενισχύσουν τους πολιορκητές του Χάνδακα.

Νέες δυνάμεις

Η Βενετία θορυβήθηκε από τη νέα τροπή των πραγμάτων και αποφάσισε να στρατολογήσει επείγοντως νέες δυνάμεις για την Κρήτη. Τη στρατολογία και την αρχηγία του νέου μισθοφορικού σώματος ανέθεσε στο Γάλλο στρατηγό Chiron Francois, μαρκήσιο de Ville, τον οποίο διαδέχθηκε από τον Ιούνιο 1668 ο μαρκήσιος Saint-

Η σελίδα του τίτλου της «Ιστορίας του Κρητικού Πολέμου», του Andrea Valiero, Βενετού Συγκλητικού. Εκδόση του 1679, Βενετία, «Τύποις Paolo Baglioni».

Τοπογραφικό της ευρύτερης περιοχής του Χάνδακα, από τον κόλπο ως την ενδοχώρα, όπου το φρούριο «Νέα Κάντια» των Τούρκων. Απεικονίζεται η διάταξη δυνάμεων και τα οχύρωμα των πολιορκητών γύρω από τα τείχη της πόλης. Σχέδιο του 1652.

André Mombrun. Παράλληλα, καταφθάνουν στην Κρήτη νέες επικουρίες, όπλα και εφόδια, που αποστέλλουν οι χριστιανοί ηγεμόνες της Ευρώπης, ανταποκρινόμενοι στις αγωνιώδεις εκκλήσεις της Βενετίας. Στον Χάνδακα συγκεντρώνονται πολεμιστές και στρατηγί από όλη σχεδόν την Ευρώπη. Ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ της Γαλλίας, ο Λεοπόλδος Α΄ της Γερμανίας, ο δούκας του Αννοβέρου, ο μάγιστρος του Τευτονικού Τάγματος, οι ηγεμόνες της Βαυαρίας, του Στρασβούργου και πολλών ιταλικών κρατιδίων, αποστέλλουν συνεχώς ενισχύσεις. Η σωτηρία του φρουρίου γίνεται πλέον υπόθεση της χριστιανικής Ευρώπης.

Η πολιορκία μπαίνει στην τελευταία φάση της το Νοέμβριο 1666, όταν ο Τούρκος αρχιστράτηγος Χουσεΐν ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και αποκεφαλίστηκε για την ανικανότητά του να εκπορθήσει τον Χάνδακα, και στη θέση του διορίστηκε ο μέγας βεζίρης Φαζίλ Αχμέτ Κιοπρουλής, άνδρας γενναίος, με μεγάλη πολεμική πείρα, που είχε απειλήσει λίγο νωρίτερα τη Βιέννη. Αλλά και οι Βενετοί διορίζουν στην Κρήτη αρχιστράτηγο τον δοκιμασμένο και εμπειροπόλεμο στόλαρχο του Αιγαίου, τον Φραγκίσκο Μοροζίνι, πραγματικά αντάξιο αντίπαλο του Κιοπρουλή.

Αληθινή γιγαντομαχία

Η τελευταία τριετία της πολιορκίας (1666-1669) εξελίσσεται σε αναμέτρηση της Ευρώπης και της

Ανατολής. Μια αληθινή γιγαντομαχία διεξάγεται γύρω και πάνω στα τείχη της κρητικής πρωτεύουσας. Χρησιμοποιήθηκαν τα τελειότερα και τα βαρύτερα όπλα της εποχής, δοκιμάστηκαν οι άριστοι πολεμιστές της Ευρώπης και της Ανατολής. Εν τούτοις η τύχη του Χάνδακα ήταν προδιαγεγραμμένη. Οι Τούρκοι εκμεταλλεύτηκαν με επιτηδειότητα τις περιστάσεις, χρησι-

μοποιώντας όχι μόνο τα όπλα, αλλά και το χρήμα. Αναφέρεται ότι ο Κιοπρουλής δαπάνησε 700.000 χρυσά νομίσματα για να ενθαρρύνει τις προδοσίες και τις λιποταξίες από το στρατόπεδο των Βενετών. Η συγκέντρωση ευρωπαϊκών δυνάμεων στον Χάνδακα δεν μπορούσε να αλλάξει την πορεία των πραγμάτων. Οι δυσκολίες των βόρειων λαών να προσαρμοστούν στις κλιμα-

τολογικές συνθήκες του Νότου, η αδυναμία τακτικής καταβολής των μισθών, η κακή διατροφή και οι επιδημικές ασθένειες, το βαρύ ψυχολογικό κλίμα που δημιούργησε η παρατεινόμενη πολιορκία και ο βαρύτερος φόρος αίματος από τους βομβαρδισμούς και τις καθημερινές μάχες, προ παντός όμως οι μόνιμες διαφωνίες και αντιθέσεις των αρχηγών, αποδυνάμωναν σταθερά την άμυνα του φρουρίου.

Το τελευταίο έτος της πολιορκίας (1668-1669) πυκνώνουν οι επικουρίες από την Ευρώπη, αλλά τις αναπτερωμένες ελπίδες των πολιορκουμένων διαδέχθηκε γρήγορα πικρή απογοήτευση. Οι ξένοι στρατηγί δεν κατόρθωσαν να συμφωνήσουν σε κοινό σχέδιο πολεμικής τακτικής και οι απώλειες υπήρξαν τρομακτικές. Σε μια μόνο έξοδο στην ανατολική περιοχή του φρουρίου οι Γάλλοι έχασαν 500 στρατιώτες και τον ίδιο τον ναύαρχο Francois de Vandome, δούκα του Beaufort. Το σύνολο των νεκρών και των τραυματιών των Γάλλων μόνο ξεπέρασε τις 2.000. Οι Γάλλοι αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την Κρήτη (16-21 Αυγούστου 1669) και αυτό έφερε τους πολιορκουμένους σε κατάσταση απελπισίας. Ο αρχιστράτηγος Φραγκίσκος Μοροζίνι έβλεπε πια καθαρά το επικείμενο τέλος. Δεν έμενε παρά η διαπραγμάτευση μιας έντιμης συνθήκης για την παράδοση του Χάνδακα, και αυτό έγινε ένα ακριβώς μήνα μετά την απομάκρυνση των Γάλλων, στις 6 Σεπτεμβρίου 1669.

Ο φτερωτός Λέων του Αγίου Μάρκου, σύμβολο της εξουσίας της Βενετίας, πάνω από χάρτη της Κρήτης. «Ειρήνη σε σένα, Μάρκε, ευαγγελιστή μου», γράφει το ανοιχτό βιβλίο.

«Κ' εμίσεψες, Παρθένα μου...»

Η οικειοποίηση των κρητικών θρησκευτικών συμβόλων από τη Βενετία

Της **Χρύσας Α. Μαλιτζού**

Καθηγήτριας Πανεπιστημίου Αθηνών

ΤΟ 1669, οι Βενετοί, πριν παραδώσουν την Κρήτη στους Τούρκους, μετέφεραν στην πόλη τους μαζί με άλλα κρητικά κειμήλια την κάρα του αγίου Τίτου και την περίφημη εικόνα της Μεσοπαντίτισσας, το παλλάδιο του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Τίτου στον Χάνδακα. Η κάρα εναποτέθηκε στη λειψανοθήκη του ναού του Αγίου Μάρκου και παρέμεινε εκεί τρεις περίπου αιώνες, ως τον Μάιο του 1966, οπότε επανήλθε οριστικά στην Κρήτη· σήμερα φυλάγεται στον ομώνυμο ναό του Ηρακλείου. Οσο για την εικόνα της Παναγίας της Μεσοπαντίτισσας, αφού πρώτα φιλοξενήθηκε στον ναό του Αγίου Μάρκου, αργότερα, με μεγάλη πομπή και με την παρουσία του δόγη και των μελών της συγκλήτου, τοποθετήθηκε στον νεόδμητο τότε ναό της Santa Maria della Salute. Από τότε, κάθε χρόνο, στις 21 Νοεμβρίου, ημέρα της εορτής των Εισοδίων της Θεοτόκου, η εικόνα τιμάται από τους Βενετούς με εξαιρετική ευλάβεια.

Κατά την περίοδο της αρχής του δόγη Πέτρου Ορσέολο (991 – 1009), η Βενετία καυχόταν πως ήταν η αγαπημένη θυγατέρα του Βυζαντίου. Ομως, στις αρχές του 13ου αιώνα, όταν έγινε κυρίαρχη του μεγαλύτερου μέρους των εδαφών της καταλυμένης από τους σταυροφόρους Βυζαντινής αυτοκρατορίας, η Γαληνοτάτη άλλαξε ρόλο και από θυγατέρα άλλοτε του Βυζαντίου επιδίωξε να μετατραπεί σε κληρονόμο του. Στην ιδεολογική αυτή συνάφεια εγγράφεται η προσπάθειά της να διαχειριστεί, εξυπηρετώντας πολιτικά συμφέροντα, τα θρησκευτικά σύμβολα της Κρήτης, της μεγαλύτερης κτήσης που είχε στην ανατολική Μεσόγειο. Τα παραδείγματα λατρείας τόσο του αγίου Τίτου όσο και της Παναγίας της Μεσοπαντίτισσας προσφέρουν ένα ιδιαίτερα πρόσφορο πεδίο για τη μελέτη του τρόπου, με τον οποίον η Βενετία επιχείρησε να οικειοποιηθεί τις βυζαντινές παραδόσεις και να σφετεριστεί την επιρροή που ασκούσε στον κρητικό λαό η ορθόδοξη εκκλησία.

Ο άγιος Τίτος και η λεγόμενη Αποστασία

Ο Τίτος, πρώτος επίσκοπος της Κρήτης, ήταν κατά τη βυζαντινή εποχή ο πολιούχος άγιος του νησιού. Σύμφωνα μάλιστα με παράδοση που διασώζουν αγιογραφικές πηγές, ο άγιος ήταν απόγονος του Μίνωα, του ονομαστού κατά τη μυθολογία Κρητικού βασιλιά. Η κρητική δηλαδή καταγωγή του αγίου χρησιμοποιήθηκε ως γέφυρα για να συνδέσει το βυζαντινό παρόν με το προχριστιανικό παρελθόν της μεγαλονήσου. Αιώνες αργότερα, η Βενετία μόλις κατέλαβε

την Κρήτη προσπάθησε ως κληρονόμος του Βυζαντίου να ενσωματώσει την αίγλη και το γόητρο του τοπικού αγίου στα σύμβολα της κυριαρχίας της. Έτσι, ο παλιός μητροπολιτικός ναός του Αποστόλου Τίτου στον Χάνδακα μετατράπηκε σε έδρα του λατίνου αρχιεπισκόπου, με αποτέλεσμα οι ορθόδοξοι να καταστήσουν ε-

1366, τη λεγόμενη Αποστασία του αγίου Τίτου, Βενετοί άποικοι και φεουδάρχες κατέλυσαν τις νόμιμες βενετικές αρχές και ίδρυσαν αυτόνομη και ανεξάρτητη δημοκρατία υπό την αιγίδα του αγίου Τίτου. Οι επαναστάτες αντικατέστησαν με άλλα λόγια το γνωστό έμβλημα του αγίου Μάρκου με αυτό του πολιούχου αγίου.

Η εικόνα της Παναγίας της Μεσοπαντίτισσας. Το παλλάδιο του ναού του Αγίου Τίτου στο Χάνδακα βρίσκεται σήμερα στο ναό της Santa Maria della Salute, στη Βενετία. «Κ' εμίσεψες, Παρθένα μου, Μεσοπαντίτισσά μου», θρηνεί ο ποιητής του «Κρητικού Πολέμου» (πηγή: Ασπ. Παπαδάκη «Θρησκευτικές και κοσμικές τελετές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», Ρέθυμνο 1995).

πίσημο ναό τους την εκκλησία της Κυρίας των Αγγέλων, έξω από τα τείχη της πόλης. Η είδηση της οικειοποίησης του ναού του Αγίου Τίτου από τους Λατίνους φαίνεται πως έγινε δεκτή με ιδιαίτερη ικανοποίηση από την καθολική εκκλησία. Ηδη από το 1209, ο πάπας Ιννοκέντιος ο Γ' υποσχόταν άφεση αμαρτιών σε όσους πιστούς θα μετέβαιναν στο νησί, για να προσκυνήσουν στην εκκλησία του αγίου, που εξακολούθησε και κατά τη βενετική εποχή να θεωρείται ο προστάτης του νησιού.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι κατά την εξέγερση των ετών 1363 –

Δυσανεστημένοι από τις φορολογικές πιέσεις της Βενετίας, η οποία τους είχε επιβάλει πρόσθετο φόρο για τη διαπλάτυση του λιμανιού του Χάνδακα, οι Βενετοί φεουδάρχες, με επικεφαλής τις δυο μεγάλες βενετικές οικογένειες, των Γραδενίγων και Βενιέρηδων, ενώθηκαν με τους Κρητικούς αδελφούς Καλλέργη και κήρυξαν την επανάσταση. Ο δούκας της Κρήτης ρίχτηκε στη φυλακή μαζί με τους συμβούλους του. Η νέα επαναστατική κυβέρνηση εξέλεξε κυβερνήτη τον Μάρκο Γραδενίγο και κήρυξε ισότητα ανάμεσα στην ορθόδοξη και την καθολική εκκλησία, κα-

ταργώντας τις διατάξεις που απαγόρευαν τη χειροτονία των ορθόδοξων κληρικών. Θορυβημένη η Βενετία από την τροπή του κινήματος, αφού στην αρχή προσπάθησε να επιβάλει την τάξη με ειρηνικά διαβήματα, αποφάσισε να καταστείλει το ταχύτερο δυνατόν την επανάσταση των αποικιών της. Εφαρμόζοντας νεωτερική μέθοδο, κατήγγειλε στον πάπα και τους ηγεμόνες της Δύσης την αποστασία ως προδοτική πράξη και ζήτησε τον ναυτικό αποκλεισμό του νησιού. Η αναπόκριση υπήρξε άμεση. Οι Λατίνοι ηγεμόνες αποδοκίμασαν με έγγραφά τους την αποστασία και διέταξαν τους υπηκόους τους, εμπόρους και ναυτικούς, να διακόψουν κάθε επικοινωνία με τη επαναστατημένη Κρήτη όσο η κατάσταση παρέμενε ανώμαλη. Η Γαληνοτάτη επέτυχε τελικά να καταστείλει το κίνημα και να συλλάβει τους πρωτεργάτες, που αποκεφαλίστηκαν ως «προδότες επαναστάτες». Για να εξαλειφθούν μάλιστα οι εστίες αντίστασης, οι Βενετοί διέταξαν την εκκένωση και ερήμωση των τριών οχυρών διαμερισμάτων του νησιού, του Λασιθίου, της Ελεούθερνας και της Ανάπολης. Η εξέγερση αυτή με τον κρητικό και αντιβενετικό χαρακτήρα που κατέληξε σε αποτυχία φανερώνει τις τάσεις ανεξαρτητοποίησης των αποίκων από τη μητρόπολη, αλλά και την επίδραση που δέχθηκε το εγκαταστημένο στην Κρήτη ξένο στοιχείο από το φυσικό και ανθρωπινό περιβάλλον.

Στον Χάνδακα, πρωτεύουσα του Βασιλείου της Κρήτης, η ετήσια μνήμη του αγίου εορταζόταν με ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια. Την ημέρα της εορτής οι Βενετοί στόλιζαν το δουκικό παλάτι με χαλιά και λουλουδιές γιρλάντες, αναρτούσαν τα οικόσημα των ανωτέρων αξιωματούχων και εξέθεταν τα λάβαρα, το κράνος, την ασπίδα και το σπαθί του δούκα. Με την παρουσία εξάλλου αρχών, του λατινικού και του ορθόδοξου κλήρου ψαλλόταν, πρώτα στα λατινικά και μετά στα ελληνικά, το πολυχρόνιο προς τιμή του πάπα, του αρχιεπισκόπου, του δόγη και του δούκα. Ακολουθούσε η λειτουργία και στο τέλος ο αρχιεπίσκοπος, συνεχίζοντας παλιά βυζαντινή συνήθεια, παρέθετε γεύμα στους Βενετούς αξιωματούχους και στους Έλληνες ιερείς. Η ένταξη της εορτής του Αγίου Τίτου στο βενετικό εορτολόγιο, καθώς και το γεγονός ότι στη διάρκεια του εορτασμού εξέθεταν τα σύμβολα της αρχής του δούκα αποτελούν σαφείς ενδείξεις της πρόθεσης των Βενετών να συνδέσουν τη λατρεία του τοπικού αγίου με την ισχύ και το γόητρο της κυριαρχίας τους.

Η Παναγία η Μεσοπαντίτισσα

Το άλλο ιερό σύμβολο της βυζαντινής Κρήτης ήταν η θαυματουργή

Ο Χάνδακας, η πρωτεύουσα του «Βασιλείου της Κρήτης», στα χρόνια της άνησης της Κρητικής Αναγέννησης. Χάρτης του Giorgio Corner, 1625. Biblioteca Nazionale Marciana, Βενετία.

εικόνα της Παναγίας της Μεσοπαντίτισσας, που βρισκόταν στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Τίτου. Σύμφωνα με την παράδοση, η εικόνα, έργο του Ευαγγελιστή Λουκά, είχε σταλεί στην Κρήτη από την Κωνσταντινούπολη, για να σωθεί από τον διωγμό των εικονοκλαστών. Βυζαντινή λοιπόν κληρονομιά η φερόμενη εικόνα έγινε στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας το παλλάδιο του νησιού και το σύμβολο της ομόνοιας και συμφιλίωσης ανάμεσα στους Κρητικούς και τους Λατίνους. Βενετικές πηγές της υστεροβενετικής περιόδου διηγούνται ότι η εικόνα είχε παραχωρηθεί στους Βενετούς από Κρητικούς επαναστάτες, οι οποίοι, αφού συνθηκολόγησαν με τον δούκα, είχαν δηλώσει πίστη και υπακοή στη Γαληνοτάτη, δίνοντας πάνω της τον σχετικό όρκο. Σύμφωνα με τη μεταγενέστερη αυτή μαρτυρία, η Παναγία είχε μεσολαβήσει για τη σύναψη της ειρήνης μεταξύ Βενετών και Κρητικών επαναστατών και γι' αυτόν τον λόγο είχε επονομαστεί Μεσοπαντίτισσα, δηλαδή Μεσίτρια.

Σε όλη τη διάρκεια της ξένης κατοχής, την Τρίτη κάθε εβδομάδας, αλλά και στις μεγάλες εορτές, οργανωνόταν λιτανεία και η εικόνα, επικαλυμμένη με χρυσά και ασημένια φύλλα και στολισμένη με πολύτιμα πετράδια, μεταφερόταν σε διάφορους ορθόδοξους ναούς, όπου μετά

Συνέχεια στην 12η σελίδα

Ο ναός της Santa Maria della Salute, στη Βενετία, όπου φυλάσσεται από το 1669 η εικόνα της Παναγίας της Μεσοπαντίτισσας.

Το λάβαρο του τελευταίου υπερασπιστή του Χάνδακα και μετέπειτα Δόγη της Βενετίας, Φραγκίσκου Morosini. Φιλοτεχνήθηκε στην Κρήτη κατά τη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου και πάνω του εικονίζονται ο Εσταυρωμένος, η Μεσοπαντίτισσα, ο άγιος Τίτος και ο φτερωτός Λέων, σύμβολο της Γαληνοτάτης. Σήμερα, στο Μουσείο Correr της Βενετίας.

Ο ναός του Αγίου Τίτου σήμερα, στη θέση του παλαιότερου μητροπολιτικού ναού των ορθοδόξων του ενετοκρατούμενου Χάνδακα.

Συνέχεια από την 11η σελίδα

τις αναθηματικές λειτουργίες οι πιστοί πρόσφεραν ελεημοσύνες. Κατά την περιφορά της εικόνας στους δρόμους του Χάνδακα συγκεντρώνονταν πολυάριθμοι ορθόδοξοι και καθολικοί, ιδίως γυναίκες που ακολουθούσαν την πομπή συχνά ξυπόλητες, εκπληρώνοντας διάφορα τάματα. Ο Γερμανός περιηγητής Wolfgang Stockman, που είχε επισκεφθεί την Κρήτη το 1606, κάνει λόγο στο ταξιδιωτικό του κείμενο για θαυματουργικές ιδιότητες της εικόνας, σημειώνοντας ότι σε εποχές λειψυδρίας έφερνε μετά από παρακλήσεις και προσευχές την ποθητή βροχή. Αλλά και οι καθολικοί πίστευαν ότι η εικόνα ήταν θαυματουργή, όπως μαρτυρεί, για παράδειγμα, επιστολή του δούκα της Κρήτης του τέλους του 16ου αιώνα, με την οποία ο ανώτατος διοικητικός αξιωματούχος της Κρήτης πληροφορούσε τον δόγη της Βενετίας ότι η Παναγία είχε κάνει το θαύμα της και είχε γιατρέψει ανάπηρο στρατιώτη από το Μιλάνο.

Όσο διαρκούσε ο Κρητικός Πόλεμος η περιφορά της εικόνας λόγω των έκτακτων κρίσιμων περιστάσεων, γινόταν δύο φορές την εβδομάδα κάθε Τρίτη και Σάββατο. Με απόφασή της το 1539 η τοπική διοίκηση του νησιού είχε χορηγήσει, άγνωστο για πιο λόγο, στους κατοίκους του χωριού Αμπρούσα, στα περίχωρα του Χάνδακα, το προνόμιο να έχουν μόνον αυτοί το δικαίωμα να σηκώνουν την εικόνα κατά την περιφορά της. Στο διάστημα της θητείας τους, οι οκτώ χωρικοί που εκλέγονταν για να μεταφέρουν την εικόνα ήταν απαλλαγμένοι από αγγαρείες. Αρχαικά έγγραφα μας διασώζουν τα ονόματα πολλών από αυτούς, π.χ. του Κωνσταντή Περβολάρη, του Γιάννη Σκορδίλη, του Μανέτα Σκλέντζα, του Γιώργη και του Αντωνίου Καφάτου. Τις παραμονές της τουρκικής κατάκτησης, ήταν τέτοιος ο πανικός που επικρατούσε ανάμεσα στους αγροτικούς πληθυσμούς, ώστε μεταξύ εκείνων που είχαν αλλαξοπιστήσει και περάσει στο στρατόπεδο του εχθρού, συγκαταλέγονταν ακόμη και χωρικοί που είχαν εκλεγεί για να υποβαστάζουν την εικόνα.

Τα χρήματα που πρόσφεραν οι πιστοί ως δωρεές ή ελεημοσύνες στη χάρη της Παναγίας ανέρχονταν σε αξιόλογα ποσά, που τα διαχειριζόταν ο θησαυροφύλακας του ναού του Αγίου Τίτου. Με εντολή του αρχιεπισκόπου Giovanni Querini, τον Οκτώβριο του 1659, εκατό ρεάλια από τον θησαυρό της Παναγίας χορηγήθηκαν ως δάνειο για τις ανάγκες του πολέμου στον Γενικό Προνοστή Barbaro.

Ας μην μονευτεί, τέλος, ότι με την Παναγία τη Μεσοπαντίτισσα και τον άγιο Τίτο συνδέται το λάβαρο του τελευταίου υπερασπιστή του Χάνδακα και μετέπειτα δόγη, Φραγκίσκου Morosini. Στο λάβαρο, που φιλοτεχνήθηκε στην Κρήτη κατά τη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου και βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο Correr της Βενετίας, εικονίζονται διάφορα θέματα που έχουν σχέση με την Κρήτη, ανάμεσα στα οποία σημαίνουσα θέση έχουν οι παραστάσεις της Παναγίας της Μεσοπαντίτισσας και του αγίου Τίτου.

Η άλωση Χανίων και Ρεθύμνου

Στα 1645–46, η δυτική Κρήτη και σχεδόν όλη η ύπαιθρος υποκύπτουν στην οθωμανική προέλαση

Του **Γιάννη Γρυντάκη**

Δρος Ιστορικού, του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

ΜΕΤΑ το πάθημα του στόλου τους στη Ναύπακτο το 1571, οι Οθωμανοί αναγκάστηκαν να περιορίσουν τις επιχειρήσεις τους στη στεριά. Στα μέσα του 17ου αιώνα ο σουλτάνος Ιμπραήμ αποφάσισε να επανέλθει στις ναυτικές εκστρατείες, μια και πρόσφορα για κατάκτηση στεριανά εδάφη δεν υπήρχαν, εξαιτίας της ισχυροποίησης πολλών όμορων κρατών σε Ασία και Ευρώπη. Στο στόχατρο μεταξύ άλλων μπήκε και η βενετοκρατούμενη Κρήτη. Το νησί ήταν μεγάλο και πλούσιο: είχε πληθυσμό 260.000 και έδινε στους Βενετούς έσοδα τουλάχιστον 200.000 δουκάτα το χρόνο. Η κατάκτηση του νησιού δεν θα έλυσε μόνο τα άμεσα οικονομικά προβλήματα του Οθωμανού ηγέτη, αλλά και θα απορροφούσε πλήθος απαιτητικών αξιωματούχων και ενοχλητικών ακτημόνων. Θα άνοιγε προοπτικές διεξόδου στην Ιταλία ή τουλάχιστον θα του παρείχε τη δυνατότητα με βάση αυτό να πλήξει τη μισητή Μάλτα και την εχθρική Ισπανία. Και το σπουδαιότερο: το νησί ήταν απαραίτητο, καθώς δεσπόζει του αρχιπελάγους και διαθέτει πολλά αγκυροβόλια.

Η αφορμή δόθηκε από τους ιππότες της Μάλτας, που κύρια δράση τους ήταν να αυλακώνουν την Ανατολική Μεσόγειο και να κουρσεύουν τα μουσουλμανικά καράβια: Το Σεπτέμβριο του 1644 έξι γαλέρες τους συνάντησαν κοντά στη Ρόδο ένα τουρκικό στολίσκο που έπλεε προς την Αίγυπτο. Υστερα από επτάωρη σκληρή πάλη κατάφεραν να τα καταλάβουν. Η λεία τους ήταν μεγάλη. Ακούστηκε για θησαυρούς 3.000.000 κορονών. Διαδόθηκε, επίσης, ότι μεταξύ των αιχμαλώτων ήταν και μια από τις γυναίκες του σουλτάνου μαζί με το γιο τους και πιθανότατα διάδοχο του θρόνου. Όταν επέστρεφαν στη Μάλτα, αγκυροβόλησαν στους Καλούς Λιμένες της Κρήτης, αποβίβασαν τους χριστιανούς που είχαν ελευθερώσει από τα τουρκικά πλοία και έκαναν προμήθειες. Θορυβμένες οι βενετικές αρχές του νησιού προσπάθησαν να τους απομακρύνουν.

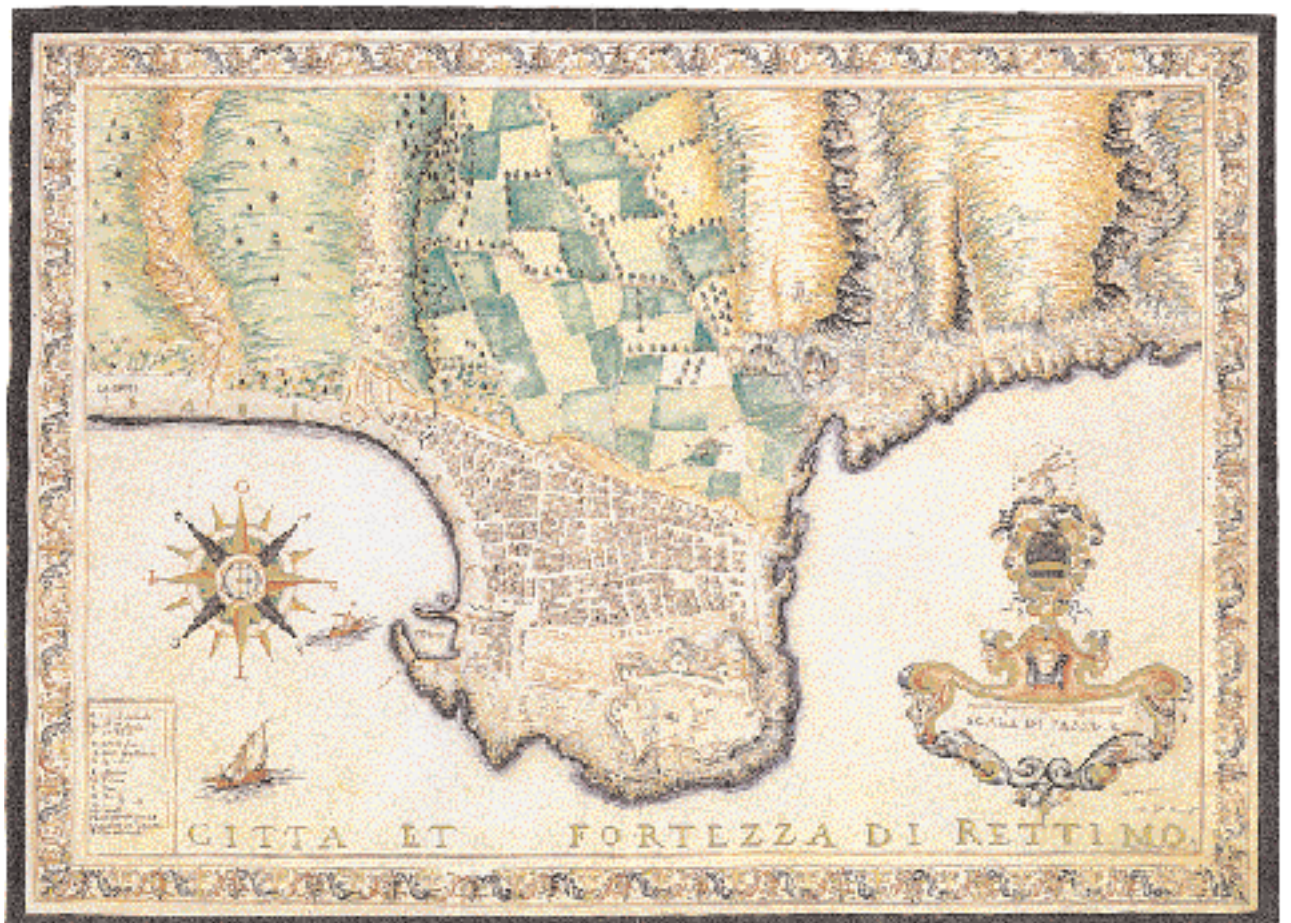
Η απόβαση στα Χανιά

Ο σουλτάνος Ιμπραήμ είχε την ευκαιρία που αναζητούσε. Χωρίς χρονοτριβή άρχισε τις πολεμικές προετοιμασίες και κήρυξε επίσημα τον πόλεμο εναντίον της Μάλτας, που ακήρυκτος βέβαια προϋπήρχε. Και ενώ στόχευε να στραφεί εναντίον της Κρήτης, όλο το διάστημα της προετοιμασία αυτός και οι ελάχιστοι συνεργάτες του που γνώριζαν το μυστικό έπαιζαν θέατρο, για να καθησυχάσουν τους Βενετούς και να τους αιφνιδιάσουν. Ακόμα και όταν

Συνέχεια στην 14η σελίδα

Η πόλη των Χανίων – *Citta de la Canea*. Σχέδιο του Βενετού μηχανικού Francesco Basilicata, αρχές του 17ου αιώνα. Ατείχιστη η πόλη από την πλευρά της θάλασσας, απηχεί έμπρακτα το αίσθημα απόλυτης κατά θάλασσα επικράτησης των Βενετών κυριάρχων (ελλ. εκδ., «Μικρός Ναυτίλος» – Βικελαία Βιβλιοθήκη – ΤΕΔΚ Κρήτης).

Η πόλη και το φρούριο του Ρεθύμνου – *Citta et Fortezza di Rettimo*. Σχέδιο του Fr. Basilicata, αρχές 17ου αιώνα. Ουσιαστικά απροστάτευτη η πόλη, καθώς μπορεί να προσβληθεί εύκολα από τα γύρω υψώματα, στήριζε την άμυνά της στη μικρή Φορτέτζα, πάνω στη βραχώδη έξαρση της ακτής. Η πόλη έπεσε στους Τούρκους το Νοέμβριο του 1646.

Η πολιορκία των Χανίων από τους Τούρκους (Ιούνιος - Αύγουστος 1645), από ξηρά και θάλασσα. Εικονίζονται, δεξιά, στον κόλπο της Σούδας, άπραγες οι γαλέρες του Καπέλο, και, μέσα στον κόλπο των Χανίων, το οχυρωμένο νησάκι Άγιος Θεόδωρος παραδομένο στις φλόγες της ανατίναξης του.

Συνέχεια από την 13η σελίδα

απέπλεε η αρμάδα από την Πόλη και δίνονταν γιορτές, ο σουλτάνος συνέχιζε το θέατρο. Είχε καλέσει μάλιστα και το Βενετό πρεσβευτή και είχε δεχθεί υποκριτικά τις ευχές του για επιτυχία της εκστρατείας. Ο στόλος αρχικά παρέκαμψε την Κρήτη και έπλευσε προς το Ναβαρίνο. Τότε και οι τελευταίες υποψίες των Βενετών διαλύθηκαν. Φανερά πια στόχος ήταν η Μάλτα ή έστω η Σικελία. Και όμως, στις 21 Ιουνίου 1645 τα 400 τουρκικά σκάφη, που μετέφεραν 7.000 γενίτσαρους, 14.000 σπαχήδες και 50.000 άλλους στρατιώτες, απέπλευσαν από το Ναβαρίνο και μετά τρεις μέρες εμφανίστηκαν ανοιχτά στα Χανιά. Την επομένη αποβιβάστηκαν στον κόλπο της Γωνιάς, κοντά στο μοναστήρι της Παναγίας της Οδηγήτριας, αρκετές χιλιάδες Οθωμανοί:

«Και το πουρνό μισεύγουνε από τσ' Αναβαρίνους / και πα να δώσουν τω Χανιά φόνους πολλούς και θρήνους / μ' απής εσηκωθήκανε στη θάλασσα εφανήκα / στον κάβο Σπάθα σώνουσι κ' ες τσι Γωνιές εμπήκα»¹.

Οι Βενετοί δεν τόλμησαν να εμποδίσουν οι ίδιοι την απόβαση των εισβολέων, αλλά αρκέστηκαν να στείλουν 4.000 ντόπιους, που στάθηκε αδύνατο να προβάλουν ουσιαστική αντίσταση.

Πολιορκία και πτώση των Χανίων

Ο μουσουλμανικός στρατός προέλασε ανενόχλητος για την πόλη. Στην πορεία του κατέστρεφε χωριά και μοναστήρια. Ταυτόχρονα, ο αρχηγός της εκστρατείας, Γιουσούφ πασάς, με το στόλο χτυπούσε το οχυρωμένο νησάκι Άγιος Θεόδωρος. Ο λοχαγός Giuliani με τους λίγους άνδρες της φρουράς του, βλέποντας το μάταιο της αντίστασης, άφησε τους Οθωμανούς να ανέβουν στο μικρό φρούριο και στη συνέχεια έβαλε

φωτιά και το ανατίναξε μαζί με τους άνδρες του και τους επιδρομείς στον αέρα. Ήταν η πρώτη ηρωική πράξη του μεγάλου αγώνα που ήδη είχε αρχίσει. Όταν ο τουρκικός στρατός έφτανε και στρατοπέδευε στο Γαλατά λίγο έξω από τα Χανιά, τα τουρκικά πλοία αγκυροβολούσαν ανοιχτά στο λιμάνι της πόλης. Η πολιορκία άρχισε αμέσως. Ο προβλεπτής (διοικητής) Χανίων Antonio Navagiero αμέσως μετά την απόβαση των Τούρκων είχε ζητήσει ενισχύσεις από το γενικό προβλεπτή Κορνάρο. Ο τελευταίος του είχε στείλει μόνο έξι ίλες φεουδαρχικού ιππικού από το Ρέθυμνο και το Χάνδακα και ένα λόχο πολιτοφυλάκων. Λίγο αργότερα και ενώ η πολιορκία γινόταν ολοένα και στενότερη, έστειλε άλλους πέντε λόχους πολιτοφυλάκων. Πολλοί καλόγεροι και χωρικοί, βλέποντας την πόλη να κινδυνεύει, έσπευσαν να ενισχύσουν την αδύναμη φρουρά, ενώ ο τολμηρός κόμης

Fenarol αποδεκατίστηκε, όταν προσπάθησε να σπάσει τον τουρκικό κλοιό και να μπει με τους άνδρες του στην πόλη. Λίγες γαλέρες κατάφεραν να μεταφέρουν 200 άνδρες στη δοκιμαζόμενη πόλη. Επειτα από νέες αποτυχίες των Fenarol και Κορνάρο, η ολιγάριθμη βενετική φρουρά δεν μπορούσε να αντέξει άλλο. Ο Βενετός ναύαρχος Αντώνιο Καπέλο, αραγμένος στη Σούδα με το στόλο του, δεν έκανε τίποτε για να βοηθήσει. Ετσι, έπειτα από γενναία αντίσταση περίπου 50 ημερών, η πόλη παραδόθηκε με όρους στους Οθωμανούς, στις 22 Αυγούστου 1645. Συγκεκριμένα, οι άνδρες της φρουράς θα έβγαιναν από την πόλη ανενόχλητοι και με στρατιωτικές τιμές, ενώ από τους κατοίκους όσοι θα παρέμεναν θα απολάμβαναν κάποιων προνομίων.

Η απόβαση των Οθωμανών στην Κρήτη και οι επανειλημμένες εκκλήσεις των Βενετών για βοήθεια, ελάχι-

στα συγκίνησαν τις ευρωπαϊκές δυνάμεις. Υστερα από πολλές προσπάθειες και διαβουλεύσεις συγκεντρώθηκαν μόλις 21 συμμαχικές γαλέρες (5 από τον Πάπα, 5 από την Ισπανία, 6 από τη Μάλτα και 5 από τον Μ. Δούκα της Τοσκάνης). Ταυτόχρονα η βενετική Σύγκλητος είχε καταφέρει να εξοπλίσει άλλες 25. Οι δυνάμεις αυτές, που φαινόταν ικανές αν όχι να διώξουν τους Οθωμανούς από την Κρήτη, τουλάχιστον να σώσουν τη στενά πολιορκούμενη πόλη των Χανίων, καθυστέρησαν αδικαιολόγητα και έφτασαν στο νησί μόλις στις 4 Σεπτεμβρίου. Η πόλη, όπως αναφέραμε, είχε παραδοθεί 12 μέρες νωρίτερα. Ο συμμαχικός στόλος προσορμίστηκε στο λιμάνι της Σούδας. Αρχηγός του είχε οριστεί ο πρίγκιπας της Βενόζας Νικολό Λουντοβίζιο. Οι Βενετοί υποστήριζαν ότι μπορούσαν να χτυπήσουν τον τουρκικό στόλο και να ανακτήσουν τη χαμένη πόλη, ενώ αντιθέτως οι σύμμαχοι είχαν τη γνώμη ότι αφού δεν πρόφτασαν να σώσουν την πόλη, δεν έπρεπε να διακινδυνεύσουν σύγκρουση με τους Οθωμανούς. Ήταν προτιμότερο, μια και η εποχή ήταν προχωρημένη, να επιστρέψουν στις πατρίδες τους και να επανέλθουν ενισχυμένοι την άνοιξη, ώστε να πλήξουν αποτελεσματικά τους επιδρομείς. Τελικά κάμφθηκαν, μπροστά στην επιμονή των Βενετών, και αποφάσισαν να χτυπήσουν από κοινού τον τουρκικό στόλο. Δύο φορές το επιχειρήσαν χωρίς επιτυχία, λόγω των καιρικών συνθηκών και της έλλειψης συντονισμού. Ετσι, ο συμμαχικός στόλος, χωρίς να προσφέρει τίποτα στην υπόθεση της Κρήτης, απέπλευσε από τη Σούδα έπειτα από 37 ημέρες άσκοπης παραμονής του στο νησί.

Συγκρούσεις στην ύπαιθρο

Η βενετική φρουρά και πολλοί Χανιώτες ήρθαν μετά την παράδοση

Αναπαράσταση της πρώτης πράξης του δράματος του Κρητικού Πολέμου. Ο λοχαγός Giuliani ετοιμάζεται να ανατινάξει την πυριτιδαποθήκη της νησίδας Άγιος Θεόδωρος ή Θεοδωρού. Από εικονογράφηση του 19ου αιώνα.

Σχεδιογράφημα της πολιορκίας των Χανίων, το καλοκαίρι του 1645. Αριστερά στο σχέδιο, η έξοδος των χριστιανικών δυνάμεων με στόχο την προσβολή του ανατολικού στρατοπέδου των Τούρκων. Το πυροβολικό των πολιορκητών χτυπά από στεριά και θάλασσα (φωτ.: «Εκδοτική Αθηνών»).

της πόλης και εγκαταστάθηκαν στην οχυρωμένη νησίδα που βρίσκεται στην είσοδο του λιμανιού της Σούδας, για να συνεχίσουν τον αγώνα τους. Κατά τη διάρκεια της συμμαχικής εκστρατείας είχαν γίνει ανεπιτυχώς, από μέρους του γενικού προβλεπτή Κορνάρου, κάποιες προσπάθειες να διαλυθεί το τουρκικό στρατόπεδο, το οποίο είχε στηθεί έξω από την πόλη των Χανίων. Οι προσωπικές έχθρες των αρχηγών και οι αντιζηλιές είχαν συμβάλει σημαντικά στην αποτυχία. Ο τολμηρός κόμης C. Gonzaga, που στάλθηκε ειδικά για το λόγο αυτόν, δεν βρήκε συμπαράσταση από τον αρχηγό του στρατού και του στόλου, και αναγκάστηκε αγανακτισμένος να παραιτηθεί. Ο Κορνάρου, πριν μπει ο χειμώνας, αντί να οχυρώσει τις στρατηγικές θέσεις Στέρνες, Μαλάξα, Τσικαλαριά και Αποκόρωνα, ώστε να περιορίσει τους Τούρκους στο διαμέρισμα των Χανίων, ασχολήθηκε με τις οχυρώσεις στα ανατολικά του νησιού που, τουλάχιστον την περίοδο εκείνη, δε διέτρεχαν άμεσο κίνδυνο. Έτσι, την άνοιξη του 1646, όταν άρχισαν και πάλι οι εχθροπραξίες και παρά τις προσπάθειες των μηχανικών Vuerté και Doghnaní, οι παραπάνω θέσεις έπεσαν σχεδόν αμαχητί στα χέρια των Τούρκων. Την ίδια περίοδο είχε φτάσει στην Κρήτη ο ικανότατος Ντελή Χουσεΐν πασάς με ισχυρές δυνάμεις και είχε αναλάβει τη διοίκηση των επιχειρήσεων. Το οχυρό του Αποκό-

ρωνα, στα σύνορα με το διαμέρισμα Ρεθύμνου, έπεσε τελευταίο στα χέρια των Τούρκων και άνοιξε ο δρόμος προς τα ανατολικά. Ο Κορνάρου, έπειτα από εντολές από τη Βενετία, προσπάθησε με όσες δυνάμεις διέθετε, κατά τις τελευταίες μέρες του Ιουλίου 1646, να προωθηθεί έως το διαμέρισμα Χανίων. Το μόνο που κατάφερε ήταν να σπαταλήσει πολύτιμο χρόνο και τις λιγοστές δυνάμεις του, οχυρώνοντας με πρόχειρο τρόπο «στρατηγικές» θέσεις στα σύνορα Χανίων - Ρεθύμνου και κατά μήκος της υποθετικής πορείας των τουρκικών στρατευμάτων προς την πόλη του Ρεθύμνου σε Αλμυρό, Αργυρούπολη, Αρκοῦδαινα, Επισκοπή, Άγιο Γεώργιο, Άγιο Κωνσταντίνο, Πετρέ, Άγιο Ανδρέα, Γεράνι, Πρινέ και Ατσιπόπουλο. Στα τέλη του Σεπτεμβρίου ο Χουσεΐν χτύπησε αιφνιδιαστικά στον Αλμυρό. Η θέση έπεσε εύκολα και ακολούθησαν οι υπόλοιπες. Το αμυντικό έργο του Κορνάρου γκρεμίστηκε σαν χάρτινος πύργος και οι Τούρκοι έφτασαν χωρίς να συναντήσουν ουσιαστική αντίσταση έξω από την πόλη του Ρεθύμνου.

Πολιορκία και πτώση του Ρεθύμνου

Η πολιορκία άρχισε αμέσως. Η πρώτη επίθεση του Χουσεΐν αποκρούστηκε με επιτυχία, χάρη στη γενναιότητα λίγων ντόπιων που έσπευσαν έξω από τα τείχη να συ-

γκρουστούν μαζί του. Η επιτυχία αυτή ανύψωσε το ηθικό των πολιορκημένων, αλλά όταν, στη συνέχεια έφτασαν νέες τουρκικές ενισχύσεις και οι πυροβολαρχίες, που στήθηκαν στους λόφους απέναντι από την πόλη, έβαλλαν ασταμάτητα εναντίον των αδύναμων τειχών της πόλης, τα πράγματα δυσκόλεψαν ξανά. Μια επιχείρηση καταστροφής των τουρκικών πυροβολαρχιών, που επιχειρήθηκε, κατέληξε, εξαιτίας έλλειψης συντονισμού, σε αποτυχία. Οι Βενετοί έριξαν την ευθύνη της αποτυχίας στους Γάλλους μισθοφόρους. Στις 20 Οκτωβρίου 1646 οι Τούρκοι άρχισαν γενική επίθεση. Τα πυρά τους επικεντρώνονταν κυρίως στον «ευπαθή» προμαχώνα της Αγίας Βαρβάρας στο ανατολικό άκρο της πόλης. Λίγες ώρες μετά, ο προμαχώνας έπεσε και οι Τούρκοι εισέβαλαν στην πόλη. Πολλοί από τους μαχητές και τους κατοίκους κλείστηκαν στην ακρόπολη (Φορτέτζα). Όσοι δεν πρόφτασαν είχαν άσχημη τύχη. Οι άθλιες και ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης στο περιορισμένο φρούριο οδήγησαν σε έξαρση το λοιμό που επί μήνες μάστιζε Τούρκους και Χριστιανούς. Τα μολυσμένα πτώματα των πολιορκουμένων εξακοντίζονταν προς το μέρος του εχθρού και προκαλούσαν μεγαλύτερο φόβο από τις βολές των κανονιών τους. Βενετσιάνικα καράβια περνούσαν κατά διαστήματα, άφηναν λίγες προμήθειες και μοίραζαν πολλές υποσχέσεις. Τελικά οι

τουρκικές πυροβολαρχίες, η καταστροφή μέρους των τειχών με υπονόμους, ο λοιμός και η βενετική αδιαφορία ανάγκασαν τους πολιορκημένους να παραδώσουν το φρούριο με όρους το βράδυ της 13ης Νοεμβρίου 1646. Την επόμενη μέρα νεκρική σιγή επικρατούσε στο χριστιανικό στρατόπεδο, ενώ οι Τούρκοι πανηγύριζαν:

*«Μέρα τονε εμορφώτατη, γιάντα δε θλίβεσ' ήλιε
πούδαμε τον Αγαρηνό κι ένας τον άλλο φίλιε»²*

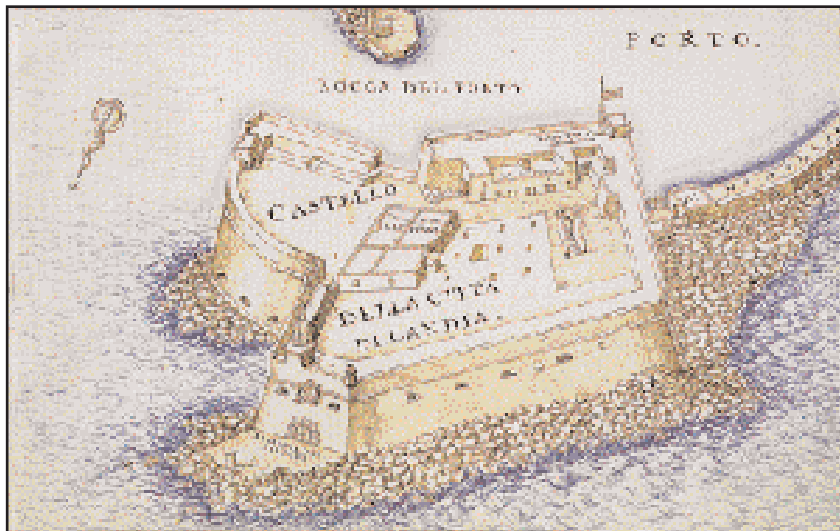
Όσοι από τους πολιορκημένους μπορούσαν έφυγαν διά ξηράς για το Χάνδακα, ενώ οι άμαχοι στοιβάχτηκαν σε ένα καράβι και μεταφέρθηκαν στο ξερονήσι Ντία και από εκεί στην Κέρκυρα. Οι Βενετοί, παρά την απώλεια της πόλης και της Φορτέτζας του Ρεθύμνου, είχαν καταφέρει να κρατήσουν τους εισβολείς μακριά από την πρωτεύουσα Χάνδακα μέχρι να μπει ο χειμώνας. Τώρα ήλπιζαν ότι είχαν το χρόνο, έως την άνοιξη που θα επαναλαμβάνονταν οι εχθροπραξίες, να ετοιμάσουν καλύτερα την άμυνα της πρωτεύουσας και να πετύχουν μια νέα ευρωπαϊκή κινητοποίηση. Η ηρωική αντίσταση στα Χανιά και στο Ρέθυμνο για δύο περίπου χρόνια άνοιξε ευοϊκές προοπτικές για τη συνέχεια του αγώνα.

Σημειώσεις:
1. Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, «Ο Κρητικός Πόλεμος», εκδ. «Α. Νεvedάκη», Αθήνα 1979.
2. Μ. Τζ. Μπουνιαλή: ό.π.

Πολιορκία και πτώση του Χάνδακα (1648)

Η μακροχρόνια και πολυαίμακτη εποποιία της πρωτεύουσας του «Βασιλείου της Κρήτης»

Χάνδακας. Το Φρούριο στη θάλασσα, θεμελιώδες στοιχείο της συνολικής οχύρωσης της πόλης. Francesco Basilicata, «Il Regno di Candia, 1636 – 1638», collezione Biblioteca Comunale, Μπολώνια. Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο.

Της Ασπασίας Παπαδάκη

Προϊσταμένης του Αρχείου Ρεθύμνου –
Ειδικής επιστήμονος των Πανεπιστημίων Κρήτης

ΜΕ ΤΗΝ πτώση των Χανίων και του Ρεθύμνου οι Τούρκοι έγιναν κύριοι της Δυτικής Κρήτης και άρχισαν να προωθούνται βαθμιαία προς το Μεγάλο Κάστρο, τον Χάνδακα, που ήταν και ο κύριος στόχος τους, σκορπίζοντας στο πέρασμά τους τον όλεθρο και την καταστροφή. Παρά τις προσπάθειες των Βενετών να ανακόψουν την ορμή τους, μέσα σε σύντομο διάστημα υπέταξαν ολόκληρη την κρητική ύπαιθρο.

Η πολιορκία του Χάνδακα άρχισε εντατικά τον Μάιο του 1648 και κράτησε 21 χρόνια, ως τον Σεπτέμβριο του 1669 και πήρε γρήγορα τον χαρακτήρα της πάλης του χριστιανικού κόσμου εναντίον του μουσουλμανικού. Τα τουρκικά στρατεύματα, ενισχυμένα με νέες αφίξεις στρατιωτών από την Κωνσταντινούπολη και την ελληνική χερσόνησο και με αρχηγό τον Ντελί Χουσεΐν, στρατοπέδευαν στην περιοχή από τον Γιόφυρο ως τον Αλμυρό και άνοιξαν χαρακώματα. Αργότερα εγκαταστάθηκαν στον Μαραθίτη και κατασκεύασαν το φρούριο «Νέα Κάντια», στη σημερινή Φορτσέτα Ηρακλείου. Εκεί είχαν πια το μόνιμο στρατηγείο τους και την έδρα της οικονομικής τους υπηρεσίας.

Από την αρχή οι Βενετοί προσπάθησαν να επιτύχουν τη βοήθεια των χριστιανών ηγεμόνων της Δύσης, οι οποίοι όμως δεν ανταποκρίθηκαν αμέσως γιατί δεν τολμούσαν να διακινδυνεύσουν τις εμπορικές σχέσεις με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Γύρω στα 1650–1651 άρχισαν να καταφθάνουν οι πρώτες αξιολογες αποστολές βοήθειας από τους ιππότες της Μάλτας, τον πάπα, την Τοσκάνη, την Ισπανία, τη Γαλλία

(ανεπίσημα) και μερικά ιταλικά κρατίδια. Στα 1660 στάλθηκε από τη Γαλλία η πρώτη ουσιαστική βοήθεια σε άνδρες. Εθελοντές και μισθοφόροι από διάφορα κράτη της Δύσης, ιδεολόγοι αλλά και τυχοδιώκτες έρχονταν στην Κρήτη για να υπηρετήσουν τη Βενετική Δημοκρατία.

Ο κατά θάλασσα πόλεμος

Παράλληλα με την άμυνα του Χάνδακα, οι Βενετοί ανέπτυξαν έντονη ναυτική δραστηριότητα στο Αιγαίο, με σκοπό να αποκόψουν την επικοινωνία ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και στην Κρήτη και τη μεταφορά στρατιωτών και πολεμοφοδίων. Οι κατά θάλασσα συγκρούσεις εξακολουθούσαν επί αρκετά χρόνια. Σημαντικότερες από αυτές είναι η νίκη του Βενετού ναυάρχου Ιακώβου de Riva στον θαλάσσιο χώρο μεταξύ Παλαιάς και Νέας Φώκαιας, στις 12 Μαΐου 1649, η μεγάλη επιτυχία του βενετικού στόλου στα ύδατα της Πάρου, Φολέγανδρου και Νάξου, στις 9–10 Ιουλίου 1651, η σύγκρουση στα Δαρδανέλλια στις 11 Μαΐου 1654 και η επανάληψή της στις 21 Ιουνίου 1655, η ναυμαχία της 26ης Ιουνίου 1656 στην είσοδο του Ελλησπόντου, κ.ά.

Οι βενετουρκικές συγκρούσεις, παρά τις συχνές νίκες των Βενετών, δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Αντίθετα, οι αποβάσεις των Βενετών σε διάφορα ελληνικά νησιά (π.χ. στη Λέρο το 1648, στην Αίγινα το 1650, στη Σκύρο το 1651, στη Σκιάθο το 1655 και το 1660, στην Κάρπαθο το 1658, στην Πάτμο το 1659) και οι λεηλασίες των περιουσιών των κατοίκων οδήγησαν τους ντόπιους σε απόγνωση και κάποτε σε φιλοτουρκικές αντι-

Συνέχεια στην 18η σελίδα

«Παραλία της πόλης του Χάνδακα», χωρογραφική αποτύπωση της ενδοχώρας και των πύργων, από τον μηχανικό Fr. Basilicata (1618). Πίσω από τους κατάφυτους εύφορους λόφους ούχτας, ο Ιυττός των Μινωιτών. Το ειρηνικό αυτό τοπίο υπήρξε, επί 21 χρόνια (1648 – 1669) πολιορκίας στην ιστορία.

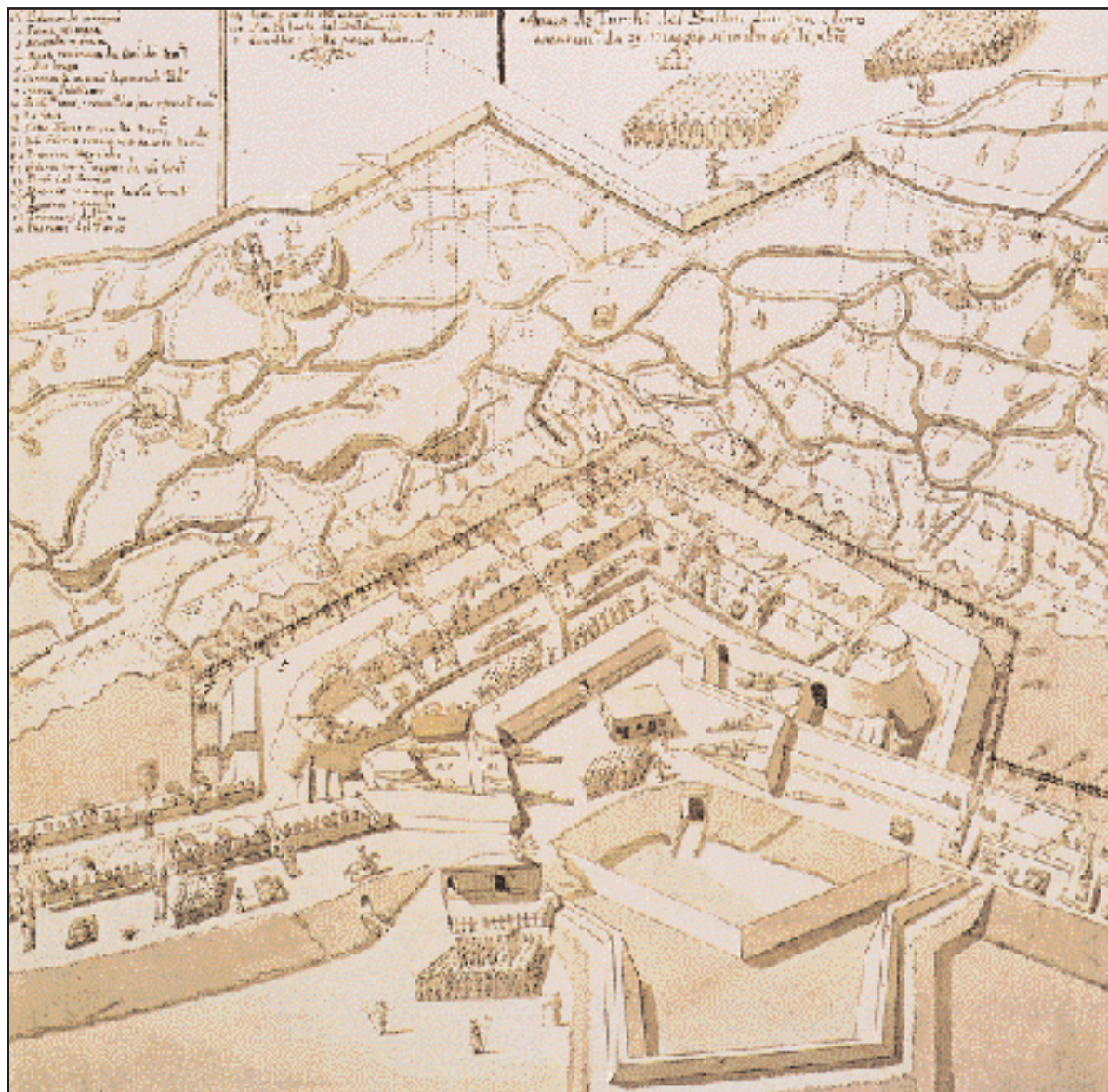
Η παραλία του Καρτερού, ανατολικά του Χάνδακα, είναι η αρχαία Αμνισσός, οι «χαλεποί λιμναράδες» ο Οδυσσεύς. Αποτύπωση του χώρου από τον Fr. Basilicata (1618). Εδώ σφαγιάστηκαν, Βυζαντινού στρατηγού Κρατερού από τους Αραβες. Στο βάθος, η νήσος Δία (Standia = ο σφύγων του Χάνδακα, μετά την εκκένωση της πόλης τον Σεπτέμβριο του 1669).

1668 – 1669)

Παραλιών της πρωτεύουσας της Κρήτης, το Monte di Jove, ο σημερινός Γιούρι, το σκηνικό της μακροχρονιότερης

Ο Χάνδακας κατά την τελευταία περίοδο της πολιορκίας του. Από τον Προμαχώνα του Παντοκράτορα (στη σημερινή Χανιώπορτα) οι αμυνόμενοι χτυπούν τις συστοιχίες των οθωμανικών πυροβόλων. Διακρίνεται το δίκτυο των ορυγμάτων των Τούρκων (Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Βενετία).

«Μένες» όπου, κατά τον Όμηρο, προσάγει, από απερισκεψία, οι στρατιώτες του στην Ντία) πρώτος σταθμός των προ-

«Η φυγή της τουρκικής αρμάδας» – παραστατική απεικόνιση φάσης από τη σφοδρή σύγκρουση του ενετικού με τον τουρκικό στόλο στα στενά Πάρου–Νάξου. Μεταξύ Πάρου, Νάξου και Φολεγάνδρου, στις 9–10 Ιουλίου 1651, οι Βενετοί κατήγαγαν μια από τις σημαντικότερες νίκες του κατά θάλασσα Κρητικού Πολέμου (Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Βενετία).

Συνέχεια από την 16η σελίδα

δράσεις. Από το 1666 ο οθωμανικός στόλος, αφηφώντας την παρουσία των βενετικών δυνάμεων στο κεντρικό Αιγαίο, μετέφερε σχεδόν ανενόχλητος κατά χιλιάδες τους Τούρκους στρατιώτες στην Κρήτη.

Ο κλήρος στον αγώνα

Στη μακρόχρονη πολιορκία του Χάνδακα συμμετείχαν με πατριωτικό φανατισμό οι ιερείς και οι μοναχοί, ορθόδοξοι και καθολικοί. Οχι μόνο με λιτανείες και δεήσεις για την αποτροπή του κινδύνου και την τόνωση του θρησκευτικού συναισθήματος των πολιορκουμένων, αλλά παίρνοντας οι ίδιοι τα όπλα και πρωτοστατώντας στις συμπλοκές. Από εκείνους που περισσότερο διακρίθηκαν αξίζει να μνημονευθεί ο Αθανάσιος Χριστόφορος, ηγούμενος της μονής Αγκαράθου, ο οποίος σχημάτισε σώμα από χωρικούς και επιτέθηκε κατά των Τούρκων. Εκοψε μάλιστα τόσα κεφάλια, ώστε φτάνοντας στον Χάνδακα ύψωσε με αυτά αψίδα προς τιμήν του Βενετού στρατηγού. Επίσης ανδραγάθησε ο σιναΐτης μοναχός της Αγίας Αικατερίνης Ευγενικός, ο οποίος πρωτοστατούσε στις εξόδους του ελληνικού σώματος.

Με μεγάλη αυτοθυσία και ηρωισμό πολέμησε στον προμαχώνα του Ιησού, μία από τις πιο επικίνδυνες θέσεις του Μεγάλου Κάστρου, και ο διαπρεπής λόγιος κληρικός, θεολόγος και φιλόλογος Γεράσιμος Βλάχος. Με τα κηρύγματά του προσπαθούσε να εμπυχώσει τους κατοίκους του Χάνδακα, της Πεδιάδας και του Μεραιπέλλου και παρακινούσε τις γυναίκες των ενοριών του να μεταφέρουν χώμα, νερό και πέτρες για τις ανάγκες των τειχών. Στον αγώνα κατά των Τούρκων διέθεσε και την περιουσία του. Στις 25 Ιουνίου 1649 δάνεισε 1.000 αργυρά σκούδα στο Δημόσιο Ταμείο του Χάνδακα για να οργανωθεί καλύτερα η άμυνα. Για τη δράση του αυτή οι Τούρκοι τον επικλήρυσαν. Ο Γεράσιμος Βλάχος κατόρθωσε να διαφύγει στη Βενετία, ανάπηρος από τις κακουχίες και κατεστραμμένος οικονομικά. Εκεί θα γίνει αργότερα μητροπολίτης Φιλαδέλφειας.

Ο πόλεμος προσέλαβε ακόμη βαθύτερο θρησκευτικό χαρακτήρα για τους Κρητικούς, όταν το φθινόπωρο του 1657 ήλθε στον Χάνδακα ο πρώην Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωαννίκιος Β', που με την παρουσία του ενθάρρυνε τους πολιορκουμένους. Ο Πατριάρχης κήρυξε ιερό πόλεμο εναντίον των Τούρκων και υποσχέθηκε άφεση αμαρτιών σε όποιον χριστιανό σκότωνε Τούρκο.

Αλλά και οι καθολικοί κληρικοί δεν έμειναν αμέτοχοι στον αγώνα. Με χρηματικές προσφορές και με την πνευματική κινητοποίηση των πληθυσμών πρόσφεραν σημαντική βοήθεια στη Βενετία. Από τους καθολικούς ξεχώρισε ιδιαίτερα το μοναστικό τάγμα των καπουτσιτών. Γι' αυτούς ο πόλεμος ήταν ιερός και ο θάνατος από χέρι άπι-

Ο πορθητής του Χάνδακα, Αχμέτ πασάς Κιοπρουλής, μέγας βεζύρης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο επιλεγόμενος Φαζίλ (Δίκαιος).

στοι ισοδυναμούσε με μαρτύριο και αγιοποίηση. Ετσι, με μεγάλο ενθουσιασμό έρχονταν με τα βενετικά πλοία στον Χάνδακα, εμπυχώντας τα πληρώματα, εκτελώντας χρέη νοσοκόμων, φροντίζοντας για την ταφή των νεκρών, διδάσκοντας σε σχολεία.

Η τελευταία φάση της πολιορκίας

Ο πόλεμος για την κατάληψη του Χάνδακα συνεχίζεται χωρίς καμιά προοπτική για σύντομη λήξη, καταπονώντας τα δύο αντιμαχόμενα μέρη και εξασθενώντας τα οικονομικά. Η Βενετία ήδη από τα πρώτα χρόνια του πολέμου έχει υποχρε-

Ο υπερασπιστής του Χάνδακα και μετέπειτα δόγης της Βενετίας, Φραγκίσκος Μοροζίνι. Λεπτομέρεια από τοιχογραφία στο Palazzo Ducate, Βενετία.

ωθεί να ανοίξει την κλειστή ως τότε Χρυσή Βίβλο της (Libro d' Oro) και να παραχωρήσει τίτλους ευγενείας και άλλα κρατικά αξιώματα σε αντάλλαγμα χρηματικών προσφορών προς το Δημόσιο.

Το 1658, ύστερα από 13 χρόνια πολέμου, ανακαλείται στην Κωνσταντινούπολη ο Χουσεΐν πασάς και αποκεφαλίζεται ως υπεύθυνος για την αποτελμάτωση της πολιορκίας του Χάνδακα. Ο αγώνας ξαναρχίζει με νέα ένταση και η πολιορκία εισέρχεται στην τελευταία και πιο κρίσιμη φάση της ύστερα από την άφιξη στον Χάνδακα των δυνάμεων του νέου αρχηγού των Τούρκων, του μεγάλου βεζύρη Αχμέτ Κιοπρουλή, στις 22 Μαΐου

1667. Επικεφαλής των χριστιανικών στρατευμάτων ορίζεται ο τότε δοκιμασμένος στις ναυτικές εκστρατείες του Αιγαίου Φραγκίσκος Μοροζίνι, ο τελευταίος υπερασπιστής του Μεγάλου Κάστρου.

Και από τις δύο πλευρές υιοθετήθηκαν τα τελειότερα πολιορκητικά συστήματα της εποχής και χρησιμοποιήθηκαν τα τελειότερα πολεμικά και μηχανικά μέσα. Οι Βενετοί ενισχύονται με υπολογίσιμες δυνάμεις μισθοφόρων, Γερμανών κυρίως, αλλά και ιδεολόγων μαχητών, Γάλλων στην πλειονότητά τους.

Οι δυσκολίες προσαρμογής των ανδρών εκείνων, οι επιδημίες, η ανεπάρκεια τροφίμων και νερού, η έλλειψη συντονισμού και οργάνωσης των επιθέσεων και των εξόδων, αλλά και οι εμπάθειες και οι διαμάχες μεταξύ των αρχηγών των διαφόρων χριστιανικών δυνάμεων επιδείνωσαν την κατάσταση.

Προδοσίες και λιποταξίες

Στο μεταξύ οι Τούρκοι κερδίζουν διαρκώς έδαφος. Εκτός από τους συνεχείς βομβαρδισμούς του φρουρίου και τις ασταμάτητες επιθέσεις, οι υπερασπιστές του Χάνδακα έχουν να αντιμετωπίσουν και τον ψυχολογικό πόλεμο. Ο Κιοπρουλής κάθε τόσο έριχνε μέσα στην πόλη, με τόξα και τουφέκια, προκηρύξεις, γραμμένες γαλλικά και ιταλικά, με τις οποίες παρακινούσε τους χριστιανούς να αυτομολήσουν και να παραδοθούν, υποσχόμενος πλούσιες αμοιβές. Σε τρία χρόνια ξοδεύτηκαν 700.000 χρυσά νομίσματα για δώρα στους λιποτάκτες και για αμοιβές των Τούρκων στρατιωτών, οι οποίοι έπαιρναν 7,5 φράγκα για κάθε κεφάλι που έκοβαν.

Οι λιποταξίες και οι προδοσίες ανάμεσα στους Βενετούς και στους συμμάχους τους δεν έλειψαν σε όλη τη διάρκεια της πολιορκίας. Το 1655 είχε προδοθεί η προσπάθεια

Απεικόνιση της πολιορκίας της Τενεδού από τους Βενετούς, στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου. Οι Βενετοί απέτυχαν να καταλάβουν το νησί αυτό, που ελέγχει την έξοδο των Δαρδανελίων. Η σταδιακή αποδυνάμωση της Γαληνοτάτης βάρυνη μοιραία στην τελική έκβαση του πολέμου (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα).

ανακατάληψης των Χανίων, όπως είχε προδοθεί λίγα χρόνια νωρίτερα η επιχείρηση των Βενετών για τη σωτηρία της Σητείας. Η τεχνική κατάρτιση των Τούρκων βελτιωνόταν συνεχώς από τους αυτόμολους, οι οποίοι του δίδασκαν τις νέες μεθόδους του πολέμου, τους υποδείκνυαν τα αδύνατα σημεία των χριστιανικών οχυρώσεων και τους καθοδηγούσαν στην κατασκευή τελειότερων πολιορκητικών έργων.

Σημαντικές επιπτώσεις είχε η προδοσία του συνταγματάρχη του μηχανικού Ανδρέα Μπαρότση, η οποία αν και δεν υπέφερε ως αυτόνομη πράξη την πτώση του Χάνδακα, υπήρξε αναμφισβήτητα ουσιαστικός συντελεστής της. Ο ποιητής του «Κρητικού Πολέμου», Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλής, κατονομάζει τον προδότη του Μεγάλου Κάστρου:

«Μπαρότσης ο αλύπητος κ' είχεν αποφασίσει/ κι εγίνηκε επίβουλος Ιούδας και προδότης/ κι όξω τη νύκτα έδωσε κ' έγινε καταδότης»¹.

Με την προδοσία του ο Μπαρότσης που καθοδηγούσε ήδη από τον Ιανουάριο του 1668 τον Κιοπρουλή, επιτάχυνε την άλωση της πόλης, κατευθύνοντας τις επιθέσεις των Οθωμανών εναντίον των δύο ευπαθέστερων σημείων της οχύρωσης των προμαχώνων του Αγίου Ανδρέα (στα δυτικά) και της Σαμπιονέρας (στα ανατολικά). Οι τουρκικές επιθέσεις κατά του φρουρίου έως το τέλος του 1667 στρέφονταν κατά της Ν.Δ. πλευράς, κυρίως κατά των προμαχώνων του Παντοκράτορα, της Βηθλεέμ και του Μαρτινέγκο. Οι Τούρκοι δεν είχαν επιτεθεί στα ακραία σημεία (Αγ. Ανδρέα και Σαμπιονέρα), γιατί λόγω της φύσεως του εδάφους ήταν δυσχερής η κατασκευή τάφρων και υπονόμων. Επικεντρώνουν τώρα την προσοχή τους στους δύο ευπρόσβλητους προμαχώνες αποδυναμώνοντας τη βενετοκρητική άμυνα με συνεχή και σφοδρό βομβαρδισμό.

Η παράδοση του Χάνδακα

Με τη μεταβολή της τουρκικής τακτικής και την αποχώρηση των Γάλλων τον Αύγουστο του 1669, σε συνδυασμό με το ότι βοήθεια δεν αναμενόταν από πουθενά, γινόταν πια φανερό ότι η πόλη δεν θα άντεχε σε μια γενική έφοδο. Ο Morosini διάλεξε τότε τη διπλωματική οδό για τον τερματισμό του πολέμου. Στις πολυήμερες και κοπιαστικές διαπραγματεύσεις πήραν μέρος από την πλευρά των Τούρκων ο Έλληνας διερμηνέας της Υψηλής Πύλης Παναγιώτης Νικουσίος που είχε ακολουθήσει με αυτόν τον σκοπό τον Κιοπρουλή, ενώ από την πλευρά των Βενετών ο Σκωτσέζος αξιωματικός Annapd και ο Κρητικός ευγενής Στέφανος Σκορδίλης.

Στις 6 Σεπτεμβρίου 1669 υπογράφηκε η τελική συμφωνία, αρκετά ευνοϊκή για την ηττημένη Βενετία. Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης, η Κρήτη γινόταν επίσης

Σκηνή μάχης από την πολιορκία του Χάνδακα. Εικονίζει επίθεση των πολιορκημένων σε οχυρή θέση των πολιορκητών. Από εικονογράφηση του 19ου αιώνα.

Αξιωματούχος του Χάνδακα ανακοινώνει στους αστούς και τους ευγενείς την απόφαση παράδοσης της πόλης και της εκκένωσής της από όλους τους κατοίκους της. Από εικονογράφηση του 19ου αιώνα.

μα οθωμανική κτήση εκτός από τρία οχυρωμένα νησάκια, τη Γραμβούσα, τη Σούδα και τη Σπιναλόγκα, που παρέμειναν στους Βενετούς. Η Βενετία δεν θα κατέβαλε πολεμική αποζημίωση και όσοι από τους κατοίκους ήθελαν να εγκαταλείψουν το νησί μπορούσαν να το κάνουν ελεύθερα, μεταφέροντας την κινητή τους περιουσία. Αποχωρώντας οι Βενετοί μπορούσαν να πάρουν μαζί τους τα όπλα, τα κανόνια, τα κειμήλια, αλλά και τα αρχεία. Χάρη στον όρο αυτό σώθηκαν και βρίσκονται σήμερα στη Βενετία τα βενετικά αρχεία της Κρήτης, πολύτιμη πηγή για την ιστορία της μεγαλονήσου στη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας. Η μεταφορά των αρχείων έγινε με την επίβλεψη του Έλληνα καγκελαρίου Θωμά Σακελλάρη.

Ο Κιοπρουλής έδωσε αυστηρές διαταγές για την πιστή εφαρμογή των όρων της συνθήκης· τιμώρησε

μάλιστα παραδειγματικά όσους γενίτσαρους θέλησαν να παραβούν τις διαταγές του. Μέσα σε δώδεκα ημέρες η ερειπωμένη και έρημη πόλη παραδόθηκε στους Τούρκους. Φεύγοντας οι Βενετοί κατέβασαν τον πελώριο σταυρό που είχαν στήσει στα 1648 στο υψηλότερο σημείο του φρουρίου, στον προμαχώνα του Μαρτινέγκο, ως σύμβολο της απόρθητης πόλης. «*Ιντα κακό στο Χάνδακα έγινε και εστάθη και τις να το 'θελεν ειπει τέτοιας λογής να πάθει!*

.....
Οι εκκλησιές θ' αλλάξουνε και θα γενού σμαϊδες, κι αντίς δασκάλους και σοφούς θα μπούσινε τζαμήδες.

Χόρτα και δέντρη και κλαδιά και φύλλα ας δακρύσου στο χαλασμό σου, Χάνδακα, κ' εις την κατάστασή σου»².
Ετσι τελείωσε ο Κρητικός Πόλε-

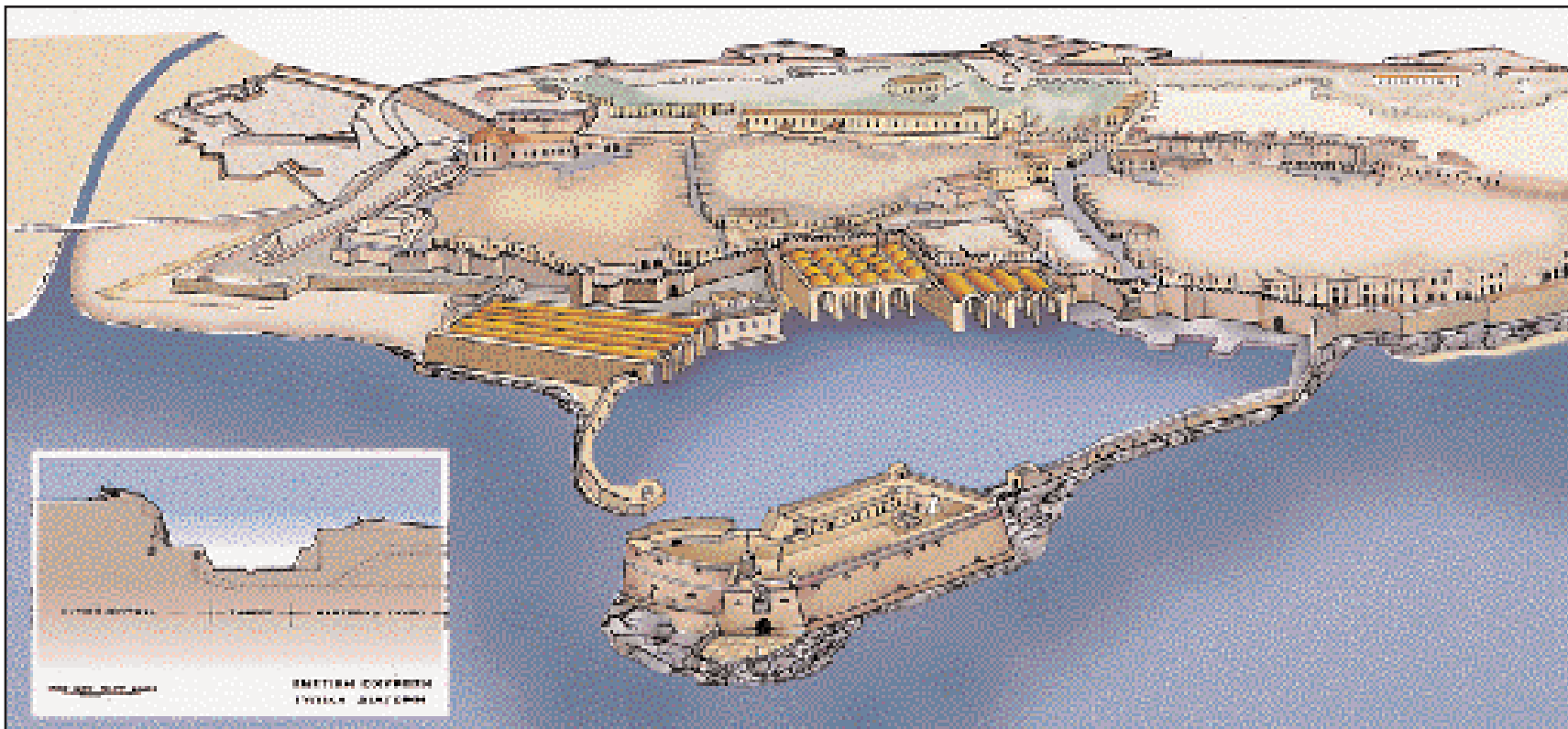
μος, ένας από τους καταστρεπτικότερους και αιματηρότερους πολέμους της νεότερης ιστορίας, με μεγάλη οικονομική ζημία και σημαντικές απώλειες σε ανθρώπινο δυναμικό και για τα δύο αντίπαλα μέρη.

Το βαρύτερο όμως τίμημα σε ανθρώπινες απώλειες και υλικές καταστροφές το πλήρωσε ο ελληνικός πληθυσμός της Κρήτης. Αμεσο επακόλουθο της κατάληψης της Κρήτης από τους Τούρκους ήταν η δημογραφική αιμορραγία. Μεγάλες ομάδες Κρητικών προσφύγων ζήτησαν άσυλο στις άλλες βενετοκρατούμενες ελληνικές περοχές, κυρίως στα Επτάνησα, αλλά και στην ίδια τη Βενετία.

Σημειώσεις:

1. Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, «Ο Κρητικός Πόλεμος» (1645-1669), επιμέλεια Στυλιανού Αλεξίου-Μάθη Αποστοίτη, εκδ. «Στιγμή», Αθήνα 1995.
2. Μ.Τζ. Μπουνιαλή, ό.π.

Το ενετικό λιμάνι του Χάνδακα, μετά το 1615, με τον Κούλε και τα Νεώρια, και η οχύρωση της πόλης περιμετρικά. Διακρίνονται τα υπολείμματα του βυζαντινού τείχους με τις πολεμίστρες. Σχέδιο της Χρυσούλας Τζομπανάκη.

Τα κραταιά τείχη του Χάνδακα

Προσβολή και υπεράσπιση του μεγαλύτερου οχυρού της Ανατολικής Μεσογείου

Της **Χρυσούλας Τζομπανάκη**

*Αρχιτέκτονας, μηχανικού – αρχαιολόγος,
Προϊσταμένης 7ης Εφορείας Νεωτ. Μνημείων*

ΜΕΤΑ την πτώση της Κύπρου στους Τούρκους το 1571, η Κρήτη είχε απομείνει η μόνη αξιόλογη στρατιωτική βάση που διέθετε η Δύση σε μια περιοχή που ήδη είχε μετατραπεί σε οθωμανική θάλασσα.

Η Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αδρία είχε φροντίσει, αμέσως μετά την απώλεια της Κύπρου, να ενισχύ-

σει την άμυνα της Κρήτης: οχυρώνει τα Χανιά και το Ρέθυμνο και αρχίζει την κατασκευή σημαντικών οχυρωματικών έργων σε νησίδες που ελέγχουν την είσοδο σε φυσικά λιμάνια και κόλπους, όπως στη Γραμβούσα, τη Σούδα και τη Σπιναλόγκα.

Όμως, όλες οι προσπάθειες της Βενετίας να ενισχύσει, τον 16ο και το πρώτο μισό του 17ου αι., την άμυνα του «Βασιλείου της Κρήτης» αποδείχτηκαν μάταιες.

Το 1646 μία μόνο πόλη έχει μείνει

ακόμη στα χέρια των Βενετών και των Ελλήνων υπερασπιστών της: η πρωτεύουσα του νησιού, ο Χάνδακας. Οι Βενετοί είχαν φροντίσει να οργανώσουν πολιτικά και στρατιωτικά την πρωτεύουσα της κυριότερης κτήσης τους με άριστο τρόπο. Ο Χάνδακας είχε αποκτήσει την ισχυρότερη οχύρωση, το καλύτερα οργανωμένο εμπορικό και διαμετακομιστικό λιμάνι και τον σημαντικότερο ναύσταθμο όλης της ανατολικής Μεσογείου.

Για τη Βενετία, ο 15ος, ο 16ος και το πρώτο μισό του 17ου αι. υπήρξαν η εποχή του σχεδιασμού και της κατασκευής των μεγάλων οχυρωματικών της έργων. Για πρώτη φορά οι τεχνικοί των μελετών και των κατασκευών βγαίνουν από την αφάνεια και παίζουν, συνήθως επώνυμα, σημαντικότατο ρόλο στον προγραμματισμό και την υλοποίηση μεγάλων τεχνικών έργων, στρατιωτικών και πολιτικών.

Ριζικές καινοτομίες

Το σύστημα οχύρωσης που επινοήθηκε για να αντιμετωπίσει τη συνεχώς αυξανόμενη δύναμη των πυροβόλων όπλων, γνωστό ως «οχύρωση με προμαχώνες» ή «προμαχωνικό σύστημα» (Fronte Bastionato), καθιερώθηκε πλήρως κατά τον 16ο και ολοκληρώθηκε κατά τον 17ο αιώνα. Με την εφαρμογή του, η μορφή των φρουρίων άλλαξε ριζικά: τα υψηλά κατακόρυφα τείχη των παλαιών οχυρώσεων χαμήλωσαν αισθητά. Η εξωτερική τους παρειά διαμορφώθηκε με έντονη κλίση προς τη βάση της και παράλληλα όλη η περίμετρος του οχυρού περιβόλου ενισχύθηκε, προς το εσωτερικό του φρουρίου, με εκτεταμένες επιχωματώσεις. Με τις αμυντικές αρχές αυτού ακριβώς του συστήματος είχε κατασκευασθεί και ο νέος γιγαντιαίος οχυρός περίβολος του Χάνδακα.

Η μεγάλη περιπέτεια της κατασκευής των νέων τειχών είχε αρχίσει το 1462 και ο κύριος οχυρωματικός περίβολος τελείωσε τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αι., όμως οι εργασίες για τη συμπλήρωση και επέκταση των οχυρωματικών έργων συνεχι-

Γαλλικός χάρτης του β' μισού του 17ου αιώνα. Εικονίζεται η διάταξη των τουρκικών δυνάμεων γύρω από το φρούριο, τα ορύγματα στο έδαφος και οι συστοιχίες του πυροβολικού.

σθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης, οπότε μεγάλος αριθμός μηχανικών από όλη την Ευρώπη έρχεται στον Χάνδακα. Εργάζονται στην οχύρωση είτε ως υπάλληλοι της Βενετίας είτε ως μέλη των διαφόρων αποστολών βοήθειας των χριστιανικών κρατών, μια πραγματικά πολυεθνική δύναμη τεχνικών, που εκπροσωπούν διάφορες «σχολές» της οχυρωματικής στην Ευρώπη.

Οι Βενετοί έδωσαν στη γύρω από την τάφρο οχύρωση το σχήμα ενός ισοσκελούς, περίπου, τριγώνου του οποίου η βάση ήταν το βόρειο παράκτιο τμήμα. Το κύριο κατασκευαστικό στοιχείο ήταν οι τεράστιες επιχωματώσεις, οι οποίες σαν ένας συνεχής περιμετρικός λόφος περιέβαλλαν την πόλη. Την εξωτερική επιφάνεια των επιχωματώσεων συγκρατούσε ισχυρή λίθινη επένδυση με κεκλιμένη την εξωτερική της παρειά.

Με τις επιχωματώσεις δημιουργήθηκε ένα μεγάλο πολύγωνο. Στις ακμές του πολυγώνου κατασκευάστηκαν οι προμαχώνες, οι οποίοι συνδέονταν μεταξύ τους με ευθύγραμμα τμήματα τείχους. Η αλληλοδιαδοχή προμαχώνων και ευθυγράμμων τμημάτων γινόταν κανονικά στη νοτιοανατολική, νότια και δυτική πλευρά του πολυγώνου.

Στην περίμετρο της οχύρωσης δέσποζαν επτά επιβλητικοί προμαχώνες: της Σαμπιονάρα, του Βιτούρι, του Ιησού, του Μαρτινένγκο, της Βηθλεέμ, του Παντοκράτορα και του Αγίου Ανδρέα.

Παράκτια άμυνα

Από τους προμαχώνες, οι πέντε χερσαίοι είναι καρδιάσχημοι. Οι δύο ακραίοι παράκτιοι προμαχώνες, Σαμπιονάρα και Αγίου Ανδρέα, είχαν ατελή μορφή, περιορισμένες διαστάσεις και μικρότερο ύψος. Όλο το παράκτιο τμήμα είναι ασθενέστερο από το χερσαίο. Οι θαλασσοκράτορες Βενετοί θεωρούσαν ότι τα πλοία τους μπορούσαν να προστατεύουν αποτελεσματικά την παράκτια ζώνη. Το οχυρωματικό πολύγωνο περιέβαλε μεγάλη, ξηρή τάφρος. Τέλος, την είσοδο του λιμένα έλεγχε ένα ισχυρό φρούριο, το Φρούριο στη θάλασσα, που επικράτησε να ονομάζεται «Κούλες».

Τα βαριά πυροβόλα όπλα του φρουρίου είχαν τοποθετηθεί σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους, στα σημεία όπου οι προμαχώνες ενώνονται με τα ευθύγραμμα τμήματα. Οι χώροι αυτοί ονομάστηκαν «χαμηλές πλατείες», γιατί διαμορφώθηκαν σε ενδιάμεση στάθμη ανάμεσα στη στάθμη που είχε το ισόπεδο του προμαχώνα και σ' εκείνη που είχε η τάφρος. Κανόνια και άλλα ελαφρότερα όπλα υπήρχαν και σε άλλα σημεία του φρουρίου, αλλά η κύρια δύναμη πυρός της οχύρωσης ήταν συγκεντρωμένη στις χαμηλές πλατείες.

Όταν ο τουρκικός στρατός έφτασε κάτω από τα τείχη του Χάνδακα σημάνε η στιγμή να αναμετρηθούν ένα από τα ισχυρότερα φρούρια της Ευρώπης, το ισχυρότερο της ανατολικής Μεσογείου, με έναν από τους καλύτερους στρατούς του κόσμου.

Επειτα από μια «αναγνωριστική» περίοδο, που διήρκεσε όλο το καλοκαίρι του 1647, οι Τούρκοι αποσύρο-

Ένα εργοτάξιο οχύρωσης, στη φάση οικοδόμησης καρδιάσχημου προμαχώνα και εξόρυξης ξηράς τάφρου. Τέλη του 17ου αι. Giraudon, Musée des Plans - Reliefs, Παρίσι.

Ο Giulio Savorgnan (1516-1595), κυρίαρχη πολιτική και στρατιωτική φυσιογνωμία της Βενετίας, εξάιρετος στρατιωτικός μηχανικός. Το 1562 τοποθετήθηκε γενικός διοικητής των οχυρώσεων του Χάνδακα, που η τελική τους μορφή οφείλει πολλά στην ιδιοφυΐα του.

νται το φθινόπωρο. Επανέρχονται την άνοιξη του 1648, έχοντας, εν τω μεταξύ, παραλάβει τον βαρύ οπλισμό με τον οποίο θα χτυπούσαν την πόλη. Η επίθεση εκδηλώνεται στη νότια πλευρά του φρουρίου, αλλά, παρά τις μεγάλες ζημιές που προκαλούνται στην οχύρωση, αποτυγχάνει.

Βεβαίως, σε όλο το νότιο ανάπτυγμα της οχύρωσης υπήρχαν οι πιο ισχυροί προμαχώνες του φρουρίου, αλλά οι επιτιθέμενοι αγνοούσαν ότι τα περισσότερο αδύνατα σημεία της περιμέτρου ήταν οι προμαχώνες του Αγίου Ανδρέα και της Σαμπιονάρα. Τον επόμενο χρόνο, οι επιθέσεις επαναλαμβάνονται στο νότιο και το νοτιοδυτικό τμήμα του οχυρού περιβάλλου, αλλά και πάλι αποτυγχάνουν.

Τουρκικές οχυρώσεις

Οι Τούρκοι ετοιμάζονται για μακροχρόνια πολιορκία. Κατασκευάζουν, το 1649, τρία μικρά φρούρια γύρω από τα τείχη του Χάνδακα: ένα στα ανατολικά, κοντά στο Λαζαρέτο, ένα στα νότια και ένα δυτικότερα, από τον ποταμό Γιόφυρο. Παράλληλα, αρχίζουν την κατασκευή ενός ακόμη φρουρίου, σημαντικότερου από τα άλλα τρία, επάνω στα υψώματα της Μπρούσας, του σημερινού δηλαδή οικισμού της Φορτέτσας, που πήρε το όνομά του από αυτό ακριβώς το τουρκικό φρούριο.

Οι Τούρκοι στα μέσα του 17ου αι. έχουν πλέον σημειώσει ουσιαστικές προόδους στον τομέα της πολιορκίας. Τα διδάγματα του Εκατονταετούς Πολέμου -η χρήση των μπρούτζινων ελαφρών κανονιών, της σιδερένιας βολίδας και του μουσκέτου- δεν έμειναν ανεκμετάλλευτα από τους Οθωμανούς. Αυτή την εποχή έχουν πλέον κατορθώσει να χυτεύουν τα μεγαλύτερα κανόνια στα χυτήρια της Κωνσταντινούπολης, ενώ ήταν οι πρώτοι που χρησιμοποίησαν στην πολιορκία του Χάνδακα, έστω και με ατελή τρόπο, τη μέθοδο των παράλληλων ορυγμάτων.

Ιστορικές ανατροπές

Από ειρωνεία της Ιστορίας, την εποχή ακριβώς που δοκιμάζεται η αντοχή του μεγαλύτερου οχυρωματικού έργου της ανατολικής Μεσογείου, γίνεται η αρχή για την υποβάθμιση του αμυντικού ρόλου των τεράστιων οχυρωματικών περιβόλων και των στατικών μορφών άμυνας. Η προτεραιότητα, τους επόμενους αιώνες, θα περνούσε στον «πόλεμο των κινήσεων», κάτι που ο Nicolo Machiavelli είχε προείπει ήδη από την πρώτη εικοσαετία του 16ου αι.

Κατά την πρώτη φάση της πολιορκίας του Χάνδακα, οι Τούρκοι προσπάθησαν να πλησιάσουν το φρούριο με διαδοχικά παράλληλα ορύγματα, ευθέα ή ελικοειδή, τα οποία έσκαβαν παράλληλα με το τμήμα εκείνο της οχύρωσης στο οποίο σχεδίαζαν να επιτεθούν. Τα ορύγματα τα κατασκεύαζαν ειδικά σώματα σκαπανέων, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν πολλοί Αρμένιοι χρυσωρύχοι.

Μετά το 1649 και έως το 1667, μια μακρά περίοδος στασιμότητας χαρακτηρίζει τον Κρητικό Πόλεμο. Ο Χάνδακας παραμένει πάντα πολιορκημέ-

Συνέχεια στην 22η σελίδα

Πάνω, το Φρούριο στη Θάλασσα (Κούλες), φρουρός στην είσοδο του ενετικού λιμανιού του Χάνδακα. Κάτω, ο καρδιόσχημος προμαχώνας Βηθλεέμ. Διακρίνεται καθαρά το τεράστιο έργο των επιχωματώσεων, που περιβάλλουν και σήμερα την παλιά πόλη του Ηρακλείου σαν συνεχής περιμετρικός λόφος.

Συνέχεια από την 21η σελίδα
 ανος, έχοντας τη θάλασσα μοναδική οδό επικοινωνίας με τον έξω κόσμο, αλλά δεν εννοεί να πέσει. Εξοργισμένος ο σουλτάνος ανακαλεί τον Χουσεΐν, τον αποκεφαλίζει ως υπεύθυνο για την αποτελμάτωση της πολιορκίας, και βάζει στον πόλεμο τον μοιραίο, για τον Χάνδακα, άνθρωπο: τον Αχμέτ πασά Κιοπρουλή. Ο Κιοπρουλής, ο επιλεγόμενος Φαζίλ (Δίκαιος), μέγας βεζίρης και νικητής του Neuhäusel, είναι άνθρωπος νέος, ικανός, ευφυής, φιλόδοξος και σκληρός. Έχει πλήρη επίγνωση ότι ή θα πάρει τον Χάνδακα ή θα χάσει το κεφάλι του. Η Βενετία, από την πλευρά της, έχει τοποθετήσει αρχιστράτηγο τον Francesco Morosini, άνδρα με εξαιρετικές ικανότητες, οι οποίες έχουν ήδη αποδειχθεί στις ναυτικές εκστρατείες του Αιγαίου.

Στις 28 Μαΐου 1667 αρχίζει η επίθεση. Ο Κιοπρουλής ηγείται προσωπικά. Η τακτική του είναι όμοια με την

παιλιότερη: το φρούριο βάλλεται από το νότο. Οι σκαπανείς έσκαβαν για να δημιουργήσουν τις συστοιχίες των παράλληλων ορυγμάτων και οι υπονομευτές έσκαβαν για να δημιουργήσουν ένα δαιδαλώδες σύστημα υπογείων διοδίων (mine), με το οποίο οι Τούρκοι προσπαθούσαν να πλησιάσουν, υπογείως, το φρούριο και να το υπονομεύσουν. Αντίστοιχα, οι αμυνόμενοι σκάβοντας contramine προσπαθούσαν να περάσουν κάτω από τις εχθρικές γραμμές. Στη συνέχεια, γέμιζαν με μπαρούτι τις στοές και τις ανατίναζαν. Πολλές φορές, σκάβοντας, επιτιθέμενοι και αμυνόμενοι συναντήθηκαν κάτω από τη γη, και τότε ένα αληθινό μακελειό σφράγιζε αυτές τις συναντήσεις.

Όλο το καλοκαίρι του 1667 οι Τούρκοι σφυροκοπούν άγρια και υπονομεύουν συστηματικά την οχύρωση. Και τότε, τις τελευταίες ημέρες του Νοεμβρίου, ο Βενετοκρατικός μηχανικός Andrea Barozzi αυτο-

μολεύει στο στρατόπεδο των Τούρκων.

Ποια τροπή θα είχε πάρει ο πόλεμος εάν ο Barozzi δεν είχε αποκαλύψει στον Κιοπρουλή τον ακριβή σχεδιασμό του Φρουριού του Χάνδακα; Το σίγουρο είναι πως ο μεγάλος βεζίρης έμαθε ότι εντελώς λανθασμένα προσπαθούσε να αλώσει το φρούριο από τη νότια πλευρά. Το βόρειο τμήμα της οχύρωσης ήταν το περισσότερο αδύναμο, στους δύο ακραίους βόρειους προμαχώνες (Σαμπιονάρα και Αγίου Ανδρέα) έπρεπε να στραφούν τα πυρά των βαρέων όπλων.

Τις τελευταίες μέρες του 1667 αρχίζει ο κανονιοβολισμός του Προμαχώνα του Αγίου Ανδρέα, ενώ εκτελούνται διάφορα έργα αναγκαία για την οργάνωση της επίθεσης και την υπονόμηση του εδάφους. Τον Ιανουάριο του 1668 οι Οθωμανοί αρχίζουν ανάλογα έργα κάτω από τον Προμαχώνα Σαμπιονάρα.

Εως τότε, οι Τούρκοι δεν είχαν κα-

ταφέρει να αποκόψουν τον εφοδιασμό της πολιορκημένης πόλης, αφού οι Βενετοί έλεγχαν τη θάλασσα. Τώρα, όμως, αρχίζουν να βομβαρδίζουν με ιδιαίτερη ένταση το Φρούριο στη Θάλασσα (Κούλες) και τον όρμο του Δερματά. Η ελεύθερη διακίνηση γίνεται όλο και πιο δύσκολη, ακόμη και τη νύχτα. Οι αμυνόμενοι αναγκάζονται να δημιουργήσουν ένα ρήγμα στο δυτικό μόλο, ώστε από εκεί να μπαίνουν στο λιμάνι. Αλλά από τη δίοδο αυτή μόνο μικρά πλοία και βάρκες μπορούσαν να διέρχονται.

Το τέλος

Τα πράγματα είχαν γίνει πλέον τραγικά για το πολιορκημένο φρούριο. Η άλλοτε κραταιά πόλη ήταν πια η σκιά του παλαιού εαυτού της. Ενας από τους αξιωματικούς γράφει: «Η κατάσταση της πόλης ήταν τρομερή. Οι δρόμοι ήταν γεμάτοι σφαίρες, οβίδες και θραύσματα από νάρκες και χειροβομβίδες. Δεν υπήρχε ούτε ένα κτίριο που να μην ήταν διάτρητο και σχεδόν ερειπωμένο από τα εχθρικά κανόνια. Τα σπίτια δεν ήταν πλέον τίποτα παραπάνω από άθλια υπόστεγα. Παντού η δυσσομία ήταν αφιδιαστική. Σε κάθε γωνία έβλεπες πεθαμένους, τραυματισμένους ή ακρωτηριασμένους».

Στις 24 Ιουλίου του 1669 εκδηλώνεται επίθεση του χριστιανικού στόλου εναντίον των Τούρκων, με σκοπό να τους αναγκάσει να λύσουν την πολιορκία. Η επίθεση αποτυγχάνει. Η υποναυαρχίδα των Γάλλων «La Therese» ανατινάζεται και βυθίζεται αΐτανδρη. Λίγες ημέρες αργότερα, ο De Navailles πληροφόρησε τον Morosini ότι θα επιβίβαζε τον στρατό του στα πλοία και θα γύριζε πίσω. Διαμαρτυρίες, ικεσίες, απειλές, εκκλήσεις από τους κατοίκους, ακόμη και κηρύγματα από τους άμβωνες, δεν είχαν κανένα όφελος: στις 21 Αυγούστου ο γαλλικός στόλος σήκωσε τις άγκυρες. Τα στρατεύματα που είχαν σταλεί από τον Πάπα, τη Γερμανική Αυτοκρατορία και τους Ιππότες της Μάλτας έκαναν το ίδιο και σε λίγες μέρες πήραν το δρόμο της επιστροφής.

Ο Morosini και η φρουρά του έμειναν μόνοι σε μια πόλη που έπνεε τα λούσθια. Στις 23 Αυγούστου εκδηλώνεται νέα σφοδρότατη επίθεση των Τούρκων. Κατά κάποιο τρόπο αποκρούστηκε. Αλλά ο Morosini έβλεπε καθαρά ότι ο πόλεμος είχε κριθεί. Αν συνθηκολογούσε, ίσως μπορούσε να εξασφαλίσει ευνοϊκούς, ακόμη και έντιμους όρους.

Στις 26 Σεπτεμβρίου 1669, έπειτα από 465 χρόνια ενετικής κατοχής και είκοσι ένα χρόνια πολιορκίας, το λάβαρο του Αγίου Μάρκου κατέβηκε οριστικά από το φρούριο του Χάνδακα. Το ισχυρότερο φρούριο της ανατολικής Μεσογείου άντεξε στην πιο παρατεταμένη πολιορκία που αναφέρει η παγκόσμια ιστορία, για να παραδοθεί έπειτα από 21 χρόνια, άδειο και με μεγάλες φθορές, στην νέα πραγματικότητα. Η βενετοκρατία στην Κρήτη είχε τελειώσει.

Σημείωση: η εικονογράφηση του θέματος προέρχεται από τα βιβλία της Χρ. Τζομπανάκη, «Χάνδακας, η πόλη και τα τείχη» και «Θαλασσινή τριλογία του Χάνδακα».

«Οφου και πώς τα κρίματα...»

Όταν το Κρητικό Θέατρο εμφύχωνε τους πολιορκημένους του Χάνδακα

Της **Τασούλας Μαρκομιχελάκη-Μίντζα**

Φιλολόγου

ΕΝΩ η πολιορκία του Χάνδακα βρίσκεται στον ένατο χρόνο της, παρακολουθούμε λίγες ώρες από τη ζωή του βενετοκρητικού ευγενή Μαρκαντώνιου Φόσκολου (περ. 1597-1662), ενός από τους τελευταίους φεουδάρχες του νησιού, ανθρώπου με αξιόλογη μόρφωση, που μας άφησε, σε ένα μοναδικό χειρόγραφο γραμμένο από τον ίδιο, την τρίτη από τις σωζόμενες κωμωδίες του κρητικού αναγεννησιακού θεάτρου, αυτήν που σήμερα είναι γνωστή ως «Φορτουνάτος». Η διήγηση είναι φανταστική, αλλά βασίζεται σε έγγραφα γύρω από τη ζωή και την οικογένεια του Φόσκολου, που σώζονται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, καθώς και σε στοιχεία από το ίδιο το χειρόγραφο της κωμωδίας.

«Οφου και πώς τα κρίματα βουλούτσι πολιτείες, χαλούσι και εις τον άνεμο πέμπουτσι βασιλείες...»

Ο Μαρκαντώνιος Φόσκολος σταμάτησε να γράφει. Το δίστιχο αυτό του φάνηκε τόσο προφητικό, που τρόμαξε κι ο ίδιος όταν κατάλαβε ότι είχε βγει απ' το δικό του χέρι, το ίδιο χέρι που λίγους μήνες νωρίτερα είχε γράψει τον αισιόδοξο αποχαιρετισμό της Τύχης προς το κοινό, στο τέλος του Προλόγου της κωμωδίας του. «Κι ογλήγορα τη λευτεριά τάσσω να σας χαρίσω», υποσχόταν η Τύχη στους κατοίκους του Χάνδακα που είχαν δει το έργο να παριστάνεται στην πολιορκούμενη πόλη τους στο προηγούμενο Καρναβάλι.

Ο Μαρκαντώνιος παραξενεύτηκε που είδε εκείνο το δίστιχο να γράφεται τόσο εύκολα κλείνοντας το τελευταίο ιντερμέδιο της κωμωδίας του, το οποίο κανονικά προοριζόταν να ψυχαγωγήσει τους θεατές με τον θεαματικό χαρακτήρα του. Απ' την άλλη, πάλι, ήταν αναπόφευκτο –σκεφτόταν– ένα ιντερμέδιο που ο ίδιος του έδωσε για θέμα την άλωση της Τροίας μετά από εννιάχρονη πολιορκία (τόσα χρόνια πάνω κάτω δεν πολιορκούνταν κι η δική του η πόλη;) να φέρει στο νου τη μοίρα που μπορεί να περίμενε και τον Χάνδακα.

Γρήγορα ξανάπιασε την πένα του, συμμαζέψε τις σκέψεις που έκανε ακούγοντας τις καμπάνες να χτυπούν για τον εσπερινό στην απεναντινή Κερά της Ψυχοσώστρας, και γύρισε στη δουλειά που έκανε όλο εκείνο το καλοκαιριάτικο απόγευμα του 1655: ξαναδιάβαζε και διόρθωνε την κωμωδία του, και αντέγραψε στο τέλος τα τέσσερα ιντερμέδια που θα παίζονταν ανάμεσα στις πράξεις του έργου. Από το 1651 που επέστρεψε από την Κέρκυρα, φέρνοντας μαζί του τη δεύτερη γυναίκα του, η ζωή του δεν ήταν καθόλου ίδια μ' αυτήν που είχε αφήσει φεύγοντας για τη Βενετία το 1648. Τώρα είχε ταμπουρωθεί κι αυτός, μα-

Τμήμα του Χάνδακα –λεπτομέρεια– από τον χάρτη του Wertmüller με τις οχυρώσεις της πόλης και τη ρυμοτομία της τον 17ο αιώνα, στη διάρκεια της πολιορκίας. Στο κέντρο, το μεγάλο άνοιγμα όπου σήμερα η κεντρική πλατεία του Ηρακλείου «Τρεις Καμάρες». Μέσα σε κύκλο, η εξαφανισμένη σήμερα εκκλησία της Κεράς της Ψυχοσώστρας, απέναντι από την κατοικία του Μαρκαντώνιου Φόσκολου, στη θέση περίπου της σημερινής πλατείας Δασκαλογιάννη.

Σκηνή από την πανελλήνια πρώτη του «Φορτουνάτου» το 1962, περισσότερο από τρεις αιώνες μετά το ανέβασμα της κωμωδίας του Φόσκολου στον πολιορκούμενο Χάνδακα, στα μέσα του 17ου αιώνα. Οι ηθοποιοί Σπύρος Α. Ευαγγελάτος και Χρήστος Γεωργόπουλος (φωτ.: «Αμφι-θέατρο» Σπ. Α. Ευαγγελάτος, 1981).

ζί με τους άλλους φεουδάρχες, μέσα στην πόλη και δεν μπορούσε πια να πηγαίνει στα χτήματά του· κι από μόνο του το γεγονός ότι τέτοιες μέρες, αρχές Ιουλίου, δεν βρισκόταν στη «βίλα» του στο Καινούργιο Χωριό, μα καταπιανόταν με γραψίματα μέσα στο σπίτι του στο Κάστρο, θα 'ταν αδιανόητο πριν από δέκα χρόνια. Μαζί είχαν περιοριστεί και τα οικονομικά του. Ο «μετοχάρης» του ο Νικολός ο Παρθενίτης δεν του έφερε πια τα λιγυστά εισοδήματα από τα χτήματα στην Πεδιάδα. Κι από τους υπηρέτες που γέμιζαν το σπίτι όταν ζούσε η συχωρεμένη η πρώτη του γυναίκα, η Ελενα Γκρέγκο, κανένας δεν έμεινε. Μοναχά μια ψυχοκόρη είχαν τώρα, την Καλή, να βοηθάει την κουριάδα του την Ανεζίνα, που μεγαλώνει τα δυο μικρά αγόρια της πεθαμένης αδελφής της, της Κασσάντρας.

***

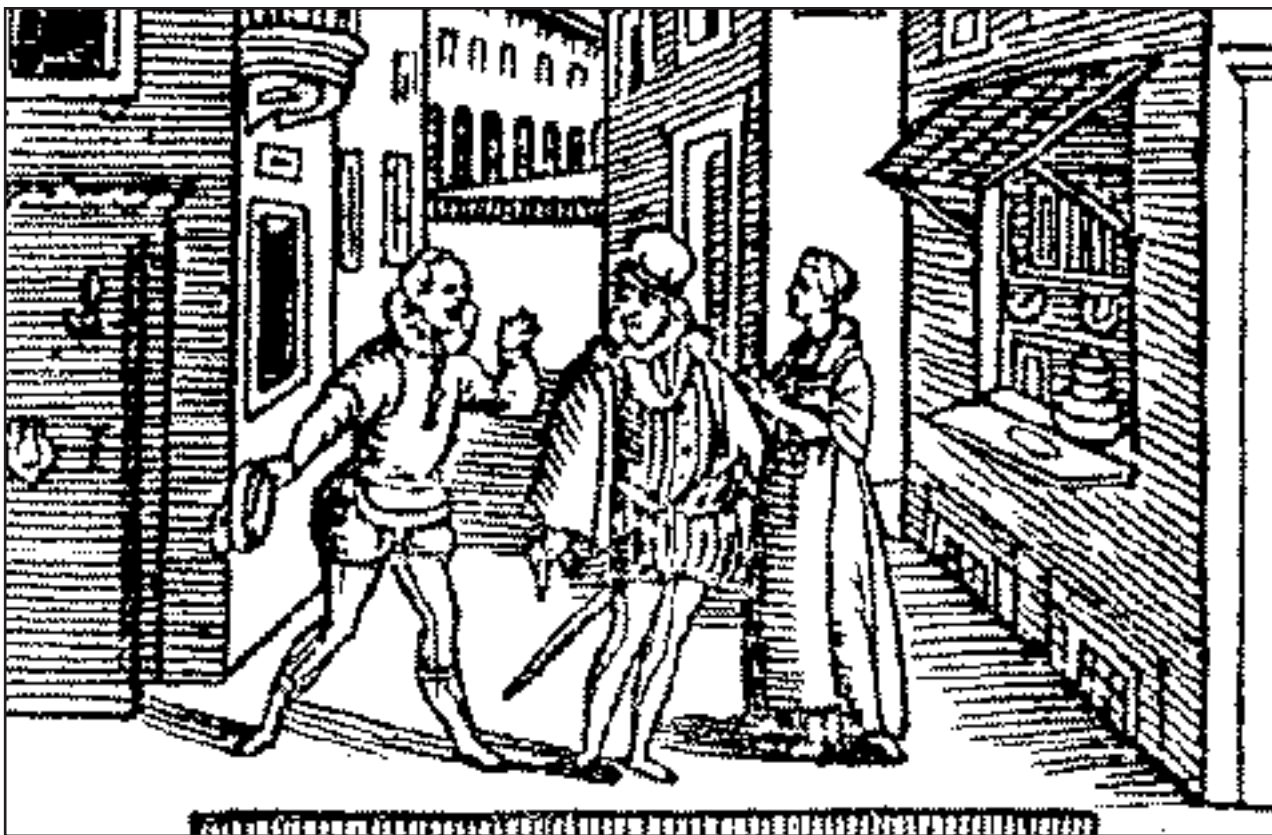
Είναι ν' απορεί κανείς πού βρήκε τη δύναμη ο Μαρκαντώνιος μέσα σ' αυτήν την πολυπαιδεμένη ζωή, δυο φορές χήρος, με δυο μικρά παιδιά ορφανά, στερημένος την άνετη ζωή που είχε μάθει μικρός, να γράφει την

Συνέχεια στην 24η σελίδα

Η «Τύχη» από τον Πρόλογο του «Φορτουνάτου» («...κι ογλήγορα τη λευτεριά τάσσω να σας χαρίσω»). Μεταγενέστερο (τέλος του 17ου αι.) σχεδιάσμα Επτανήσιου καλλιτέχνη στο χειρόγραφο του έργου (πηγή: «Αμφι-θέατρο» Σπύρου Α. Ευαγγελιάτου).

Σκηνή από παράσταση κωμωδίας στη Βενετία του 17ου αιώνα, πιθανότατα σε πλατεία της πόλης. Παρομοίως και ο «Φορτουνάτος» θα πρέπει να παραστάθηκε σε πλατεία του Χάνδακα, ίσως κοντά στην πύλη του Αγίου Γεωργίου - Λαζαρέτο, στις σημερινές «Τρεις Καμάρες», δυο βήματα από το σπίτι του ποιητή (πηγή: Στυλ. Αλεξίου «Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του στον 15Τ και 1Ζ αιώνα», Ηράκλειο).

Μάρκος Αντώνιος ο Φόσκολος

«Μάρκος Αντώνιος ο Φόσκολος», αυτόγραφο του ποιητή στο χειρόγραφο του «Φορτουνάτου». Γραμμένο με λατινικούς χαρακτήρες, επιβεβαιώνει την άποψη ότι κατά την όψιμη ενετοκρατία στην Κρήτη, όλοι -Κρητικοί και Ενετοκρητικοί- μιλούσαν την ελληνική, αν και συχνότερα έγραφαν με λατινικούς χαρακτήρες.

Συνέχεια από την 23η σελίδα

κωμωδία του και να φροντίσει ο ίδιος την παράστασή της.

Μα ήταν άνθρωπος δυνατός, καθώς φάνηκε από τότε που χήρεψαν μέσα σ' ένα χρόνο ο ίδιος και η κόρη του η Ντιάνα. Κι ούτε ποτέ θ' άφηνε τον εαυτό του να παρασυρθεί από απαισιόδοξες σκέψεις για την τύχη του Χάνδακα. Ακόμα και την ώρα του θανάτου του θα φρόντιζε να κανονίσει τι θα γίνονταν η περιουσία του όταν θα φεύγαν οι Τούρκοι απ' το νησί. Έτσι και στο προηγούμενο καρναβάλι, έβαλε όλο το κέφι του να παίξει η κωμωδία του χαρούμενα, να ξεδώσει λίγο ο κόσμος απ' την πίκρα του πολέμου, να έχει κι αυτός την εντύπωση ότι βοηθούσε να κρατηθεί η ζωή όπως ήταν στα περασμένα χρόνια.

Πολύ είχαν διασκεδάσει τότε και οι Καστρινοί και οι στρατιώτες που ζούσαν μέσα στην πόλη κι ας μην καταλάβαιναν όλοι τη γλώσσα, γέλασαν όμως με τα παθήματα του ψευτοπαλικαρά Καπετάν Τζαβάρλα, με τις λατινικούρες του Δασκάλου, με το «γλυστήρι» που κρατούσε ο γεροξεμωραμένος ντοτόρες Λούρας και με τα καμώματα του Μπερναμπούτσου και του Μποζίκη, των δούλων. Γ' αυτό τώρα την ξανακοίταζε την κωμωδία του και τη διόρθωνε: του είχαν ζητήσει να την παίξει ξανά, να την ξαναδεί η «μιλίτσια». Μόνο που αυτή τη φορά είχε αποφασίσει να βάλει και τα ιντερμέδια, που

λέγαν για το πάρισμο της Τροίας.

«Τέλος και τω Θεώ χάρη», σημείωσε ο Μαρκαντώνιος μετά το τελευταίο ιντερμέδιο, σταμάτησε να γράφει κι έκανε το σταυρό του. Ευτυχώς που τέλειωσε πια, γιατί είχε κουραστεί (κόντευε δα και τα εξήντα). Αμα περνούσαν λίγες μέρες και ξεκουραζόταν, είχε κανονίσει να αντιγράψει ένα έργο λυπητερό αυτή τη φορά, μια τραγωδία, τη φημισμένη «Ερωφίλη» του Τζώρτζη του Χορτάτση από το Ρέθεμνος, μεγάλου ποιητή, που ο ίδιος δεν τον είχε προλάβει, μα τα έργα του τα ήξερε καλά, τα είχε δει να παίζονται και του αρέσαν...

***

Ο Μιχάλης Φόσκολος, γιος της συχωρεμένης της Κασσάντρας Μεγιστάνο και του μακαρίτη Μαρκαντώνιου -που μας άφησε χρόνους στις 2 Μαρτίου του 1662- έπιασε να ξεφυλλίζει το χειρόγραφο της ξεχασμένης από τον Πρόλογο το αγαπημένο κομμάτι του πατέρα του: «...σήμερον εις το Κάστρο σας τούτο το τιμημένο/ τση Κρήτης τόσα εξακουστό, στον κόσμο δοξασμένο/ σ' άρματα κι εισέ γράμματα κι εις κάθε πράξην άλλη...» διάβασε δυνατά, ύστερα γύρισε στη λευκή σελίδα μετά την Αφιέρωση, και σημείωσε στα ιταλικά: «9 Ιουνίου 1669. Εχουν έρθει τα στρατεύματα για να πολεμήσουν για το Χάνδακα». Ήταν μια μέρα που δεν έπρεπε να ξεχαστεί, η μέρα που ήρθε γαλλική βοήθεια στους πολιορκημένους. Κι έκλεισε το χειρόγραφο μέσ' στο συρτάρι.

***

Τρεις μήνες αργότερα, όταν οι χριστιανοί κάτοικοι του Χάνδακα άρχισαν να αδειάζουν την πόλη παίρνοντας μαζί τους ό,τι μπορούσαν από την κινητή περιουσία τους, ξανάνοιξε κι ο Μιχάλης το συρτάρι εκείνο, και πήρε το χειρόγραφο του πατέρα του μαζί του στη μακριά περιπέτεια της προσφυγιάς.

Και μόνο το θλιβερό τελευταίο «βέρσο» απ' το ιντερμέδιο δεν έφυγε από το μυαλό του, καθώς το πλοίο που τους μετέφερε στο μικρό νησάκι Ντία απομακρυνόταν από το λιμάνι της έρημης πόλης...

Επιλογή βιβλιογραφίας:

1. Μάρκου Αντωνίου Φόσκολου, «Φορτουνάτος», κοιτ. εκδ. Alfred Vincent, Ηράκλειο 1980.
2. «Λογοτεχνία και κοινωνία στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», επιμ. David Holton, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

Γλωσσάρι:

βέρσο: εδώ σημαίνει το δίστιχο.

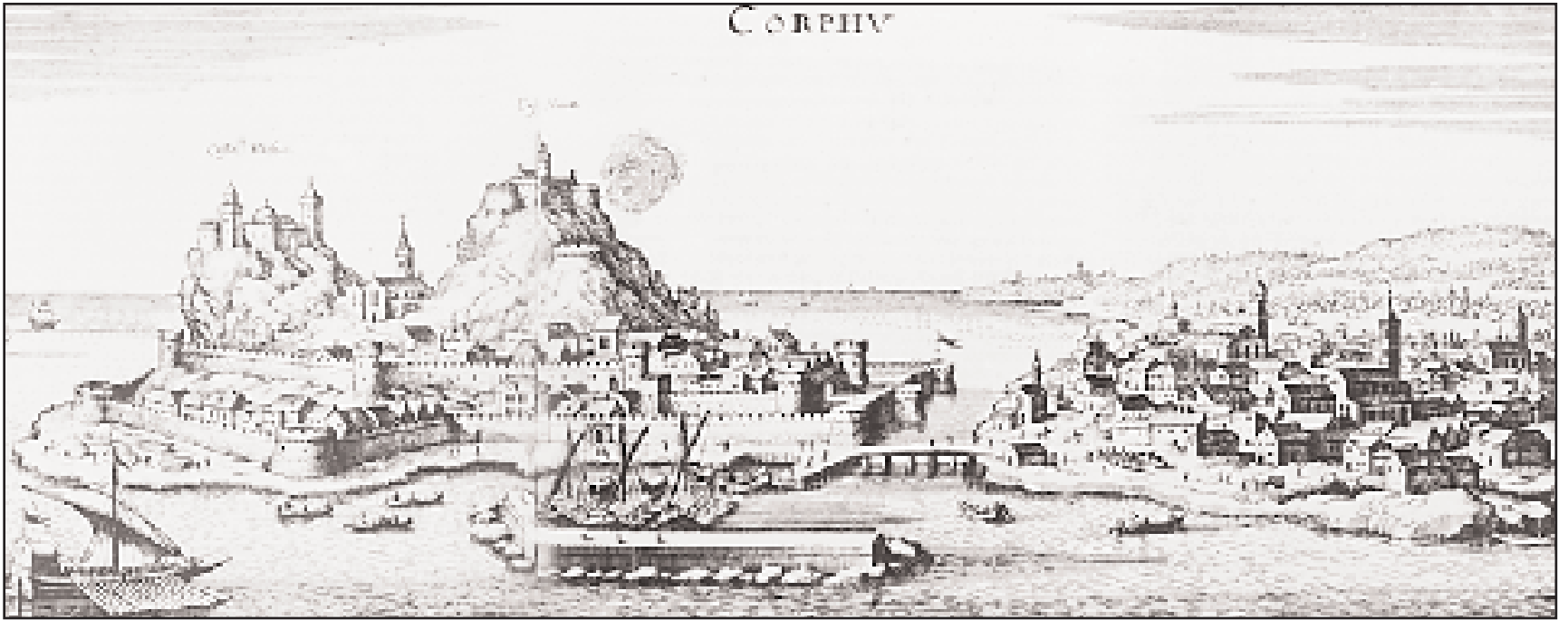
βίλα: η εξοχική έπαυλη του φεουδάρχη.

γλωστήρι: το κλύσμα.

μετοχάρες: επιστάτης ή ενοικιαστής κτημάτων.

μιλίτσια: ο στρατός, οι στρατιώτες.

Η πόλη και ο φρούριο της Κέρκυρας σε γκραβούρα του 17ου αι. Στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο έφτασαν οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες του Κρητικού Πολέμου. Οι ευγενείς έγιναν δεκτοί στα τοπικά συμβούλια των Ιονίων και ανάλογα οργανώθηκαν και ενσωματώθηκαν οι αστοί στις τοπικές κοινωνίες, συχνά εντασσόμενοι σε δικές τους συντεχνίες και αδελφότητες (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

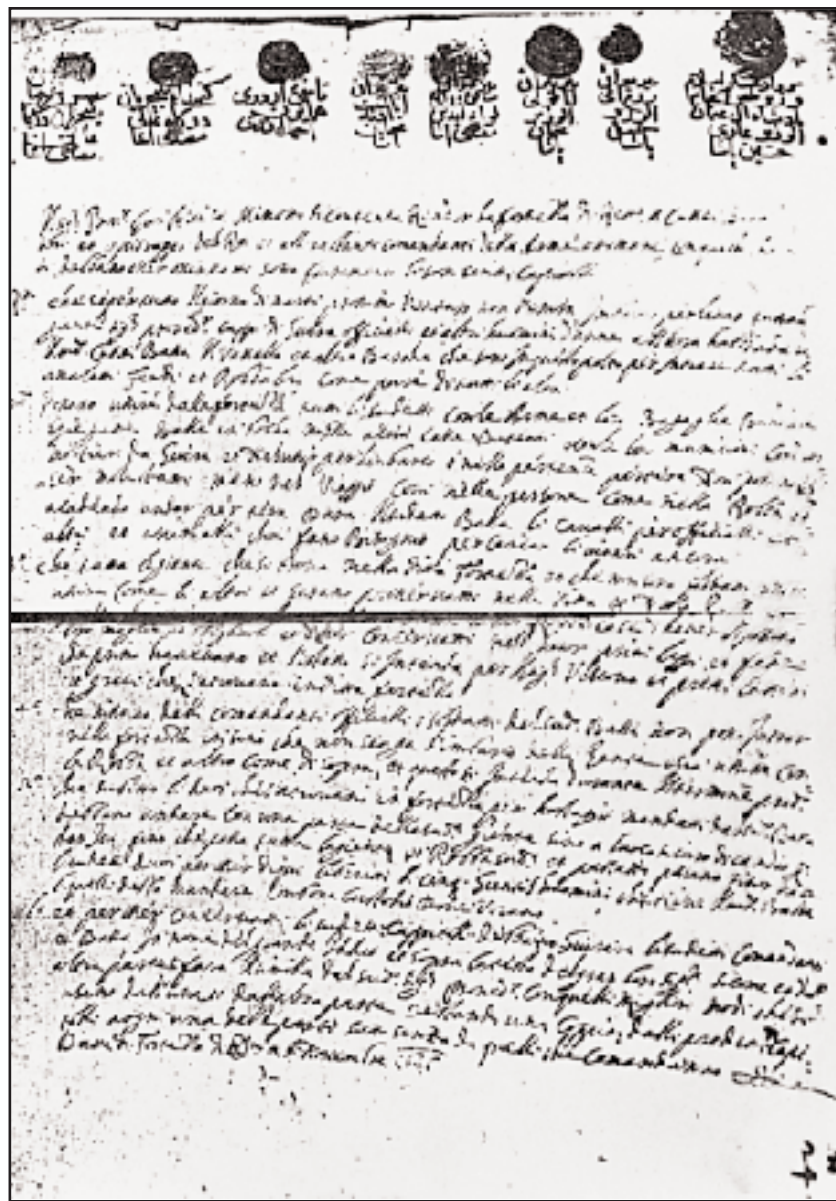
Η Κρητική Διασπορά (1645-1669)

Οι πρόσφυγες του Κρητικού Πολέμου και η μετάγγιση μιας μεγάλης πολιτιστικής παράδοσης

Της **Μαρίας Γ. Πατραμάνη**
Ιστορικού

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ της Κρήτης δημιούργησε μια νέα τάξη πραγμάτων στον ξενοκρατούμενο ελληνικό χώρο, σφραγίζοντας μαζί και τις τύχες του κρητικού λαού. Με βαθύ το αίσθημα της τραγωδίας και του ξεριζωμού κατέγραψαν το γεγονός οι ίδιοι οι Κρητικοί πρόσφυγες σε βιογραφικά σημειώματά τους αυτοτελή ή ένθετα σε δημόσια έγγραφα της βενετικής διοίκησης, κυρίως σε αιτήσεις και διαθήκες, κάποιοι μάλιστα από αυτούς σε ιστορήματα, ή ακόμη σε ποιητικά αφηγηματικά κείμενα, με κορυφαία έκφραση τον «Κρητικό Πόλεμο» του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή.

Τα πρώτα χρόνια του πολέμου ως το 1660 ήταν τα πιο τραγικά για τα οικονομικά της Βενετίας. Τα δυο πρώτα χρόνια είχε συντελεστεί η παράδοση Χανίων (1645) και Ρεθύμνου (1646). Σύμφωνα με τα κείμενα των συνομολογήσεων των Βενετών με τους Τούρκους, οι κάτοικοι ήταν ελεύθεροι, αν το επιθυμούσαν να αποχωρήσουν από αυτές. Οι βενετικές αρχές, στη διάρκεια του πολέμου, παρείχαν διευκολύνσεις στη μετακίνηση όσων επέλεξαν να εκπατριθούν. Πολλοί από αυτούς, καταπονημένοι από τις κακουχίες, υπέκυψαν κατά το ταξίδι, άλλους τους θέρωσε οι λοιμός, ενώ όσοι επέζησαν προωθήθηκαν στη Σούδα, τη Γραμβούσα και τον Χάνδακα αρχικά, αλλά και τη Ζάκυνθο ή τη Κύθηρα, με σκοπό τη μόνιμη διαμονή ή τη διαπεραιώσή τους στη Βενετία. Η αθρόα προσφυγή Χανιωτών και Ρεθεμνιωτών στον Χάνδακα, είχε προκαλέσει εκτός από το πρόβλημα της οικονομικής επιβάρυνσης στο δημόσιο ταμείο (αφού έπαιρναν επιχορηγήσεις) και μεγάλη πληθυσμιακή συμπίεση στην πόλη.

Το κείμενο με τους όρους παράδοσης του Ρεθύμνου στον Χουσεΐν πασά. Οι όροι διασφάλιζαν την ένοπλη έξοδο των υπερασπιστών του φρουρίου και εγγυόταν την ασφαλή μετακίνηση όσων από τους κατοίκους επιθυμούσαν να εγκαταλείψουν το Ρέθυμνο από ξηρά ή θάλασσα.

Το 1647 η βενετική σύγκλητος εξέδωσε τις πρώτες αποφάσεις για την αποχώρηση του άμαχου πληθυσμού από τον Χάνδακα, με σκοπό την οικονομική ελάφρυνση του Δημοσίου και την πληθυσμιακή αποσυμφόρηση της πολιορκούμενης πόλης.

Ετσι λ.χ., αναχώρησαν από τον Χάνδακα για τη Βενετία ο φιλόθεος Σκούφος, ο μητροπολίτης Φιλαδέφειας Αθανάσιος Βαλεριανός και οι καλόγριες του μοναστηριού της Αγίας Αικατερίνης.

Η μαζική έξοδος του 1669

Δραματική είναι η αναφορά του Μπουνιαλή τόσο στην απώλεια της πόλης του Χάνδακα, όσο και στην παντελή ερήμωσή της μετά την παράδοσή της, τον 8 Σεπτέμβριο του 1669, στους Τούρκους: «Στους χίλιους εξακόσιους εννέα και εξήντα,/ εις έξι μήνες λείποντας να φτάξει εβδομήντα,/ εις τας οκτώ του Σεπτεμβρίου το Κάστρο του 'χαν δώσει,/ τον φημισμένο Χάνδακα οπού χαθήκαν τόσοι,/ κ' εφύγασι οι Χριστιανοί,/ τη Χώρα αρνηθήκα,/ Κ' οι Τούρκοι μέσα μπήκανε κι ολόφκαιρη τη βρήκα».

Η απόφαση για τον εκπατρισμό των κατοίκων της πόλης, εκφράστηκε στις 20 Αυγούστου 1669 στον Βενετό αρχιστράτηγο του πολέμου Φραγκίσκο Μοροζίνι, από το συμβούλιο των ευγενών και του λαού στον Χάνδακα. Ο Μοροζίνι ανέλαβε την υλοποίησή της με δική του απόφαση στις 2 Σεπτεμβρίου. Κοινή ήταν η συγκατάθεση όλων «πλουσίων και φτωχών», όπως σημειώνει ο ποιητής του «Κρητικού Πολέμου», που ανεβάζει σε δέκα χιλιάδες τον αριθμό των προσφύγων.

Συνέχεια στην 26η σελίδα

Συνέχεια από την 25η σελίδα

Οι πρόσφυγες του 1669 στο σύνολό τους ήταν Κρητικοί από τα Χανιά, το Ρέθυμνο και τον Χάνδακα. Προέρχονταν τόσο από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα του αστικού πληθυσμού της Κρήτης, δηλαδή των αστών, των Κρητικών ευγενών φεουδαρχών (ορθοδόξων και εξελληνισμένων) και των Βενετών ευγενών (καθολικών), όσο και από τα στρώματα του λαού. Πρόκειται για κατοίκους που είχαν έλθει σε επαφή με τις αξίες του δυτικού πολιτισμού και υπήρξαν συμπαραστάτες της Γαλινοτάτης στη διάρκεια της κρίσιμης αναμέτρησης, με ενεργό ανάμειξη στα γεγονότα του πολέμου. Και εύλογα είχαν την ίδια νοοτροπία, αφού ήταν φορείς μιας κοινής πνευματικής και πολιτισμικής παράδοσης, αλλά και γιατί οι τραυματικές εμπειρίες του πολέμου είχαν προκαλέσει το ίδιο βαθύ ρήγμα στην ατομική και οικογενειακή ζωή όλων. Το κύμα, λοιπόν, των Κρητικών προσφύγων δε μπορούσε παρά να μεταφέρει και να εμβολιάσει, στις νέες πατρίδες τις μακρόχρονες πολιτισμικές παραδόσεις της Κρήτης.

Στις νέες πατρίδες

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διασπορά των Κρητικών στα Επτάνησα, όπου κατέφυγε το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων. Η μεγαλύτερη μερίδα έφθασε στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο, ένας μικρότερος αριθμός στην Κεφαλονιά και τέλος στα Κύθηρα. Στις νέες εστίες τους μπορούσαν να απολαμβάνουν τα δικαιώματα που είχαν στην πατρίδα τους και να ασκήσουν τα επαγγέλματά τους. Η βενετική Πολιτεία τους έδωσε άσυλο σε καταλύματα αρχικά, ενώ αργότερα τους παραχώρησε σπίτια του δημοσίου, ενισχύοντας ακόμη με επιχορηγήσεις τις άπορες οικογένειες (μηνιαία χρηματική αποζημίωσή τους, παροχές ψωμιού και παξιμαδιού) από τα τοπικά δημόσια ταμεία. Μάλιστα εκδίδονταν από τα ταμεία με εντολή της Συγκλήτου ονομαστικοί κατάλογοι των «επαξίων ευεργεσίας» (benemeriti Cretensi), όσων δηλ. έ-

Η φερόμενη ως η εικόνα της «Παναγίας της Ορφανής», της Μονής Αγκαράθου. Η μεταφορά της στην ομώνυμη εκκλησία της Παναγίας της Ορφανής στο κάστρο της Χώρας Κυθήρων, έγινε, μετά την τουρκική κατάληψη της Μονής Αγκαράθου, από την οικογένεια Καλονά. Η εικόνα επαναπατρίστηκε από τα Κύθηρα στη Μονή Αγκαράθου (νομ. Ηρακλείου) στις 23 Ιουνίου 1970 (Ν. Ψιλάκη «Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης»).

παιρναν τα παραπάνω επιδόματα.

Τα Κύθηρα, λόγω της γεωγραφικής γειννιάσής τους με την Κρήτη, λειτούργησαν ως η πρώτη γέφυρα για τη διαπεραίωση Κρητικών προσφύγων στα Ιόνια νησιά και τη Βενετία, αλλά και η τελευταία που τους συνέδεε με τον χριστιανικό κόσμο κατά το ταξίδι της επιστροφής στην

πατρίδα, στο οποίο εξαναγκάστηκαν όσοι από αυτούς δοκίμασαν την αδυναμία της Βενετίας να τους αποκαταστήσει σε ένα ανεκτό επίπεδο ζωής στις αρχικές εστίες εγκατάστασής τους. Όσο για τα Αντικύθηρα, ήδη από το 1670 δόθηκε άδεια από τις βενετικές Αρχές για την καλλιέργεια της γης τους, σε δύο κρητικές προ-

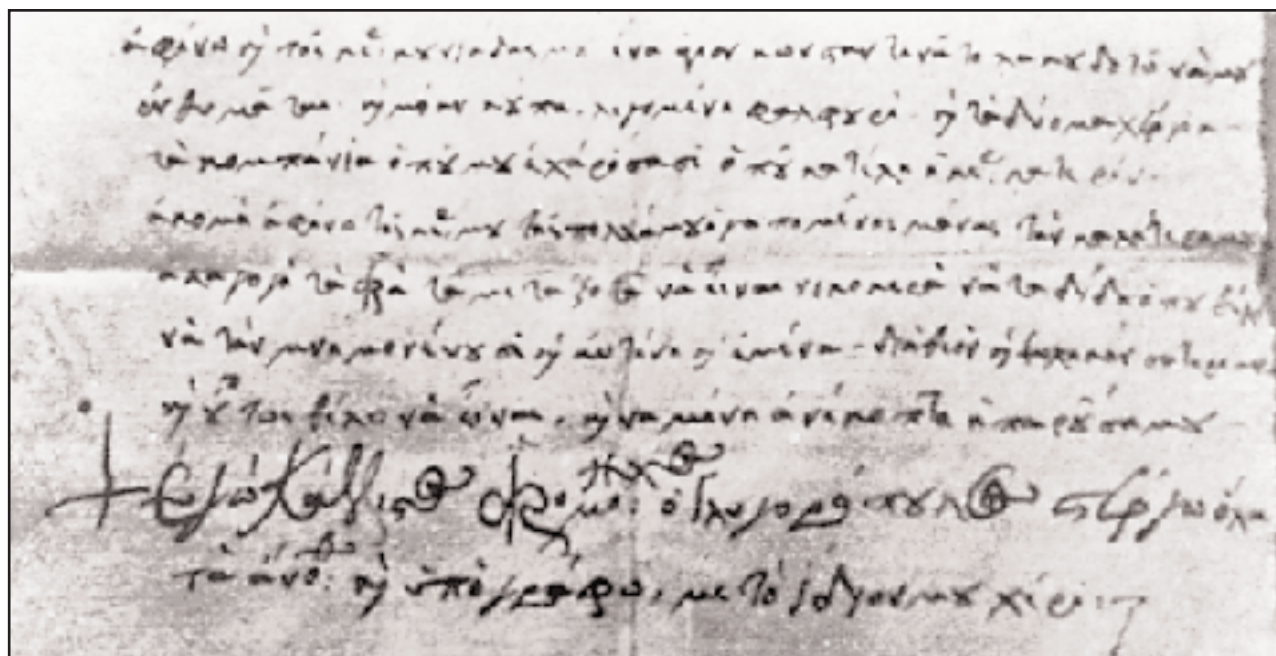
σφυγικές οικογένειες, που είχαν ήδη εγκατασταθεί στα Κύθηρα, του Αγγελου Παλαιόκαπα και του Γρηγόρη Σαρακινού, караβοκύρη από τα Σφακιά. Σημαντικός εξάλλου αριθμός Κρητικών προσφύγων διαπεραιώθηκε στην Ιστρία και ειδικά στην πόλη του Παρέντσο. Από εκεί πολλοί κατέφυγαν αργότερα στην πόλη της Βενετίας, με έντονη την παρουσία τους στους κόλπους της Ελληνικής Αδελφότητας, σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός άλλου επώνυμου Κρητικού πρόσφυγα, του Ιωάννη Παπαδόπουλου. Άλλοι πάλι εγκαταστάθηκαν σε πόλεις της βενετικής επικράτειας, την Πάδοβα και το Πορτογκρούαρο.

Η ένταξη στα Ιόνια

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η πολιτισμική συμβολή των Κρητικών προσφύγων στα Ιόνια νησιά στη διαμόρφωση της επτανησιακής κοινωνικής δομής και στη δημιουργία του επτανησιακού πολιτισμού.

Από τον πρώτο χρόνο ο προσφυγικός κόσμος ζήτησε να ενταχθεί στις αντίστοιχες κοινωνικές τάξεις που υπήρχαν στα Επτάνησα. Πράγματι, με τρία δουκικά διατάγματα του 1670, οι ευγενείς πρόσφυγες της Κρήτης έγιναν δεκτοί στα τοπικά συμβούλια των νησιών και απέκτησαν όλα τα προνόμια και αξιώματα της τάξεώς τους, παρότι υπήρξαν αντιδράσεις από τους ντόπιους κατοίκους των πόλεων (cittadini) της Κέρκυρας και της Ζακύνθου. Ανάλογα οργανώθηκαν και οι αστοί στις τοπικές κοινωνίες· ιδίως όσοι αποτελούσαν μέλη γνωστών κρητικών συντεχνιών. Μαρτυρείται η ένταξή τους σε συντεχνίες, αλλά και η ανασυγκρότηση των δικών τους συντεχνιών και αδελφοτήτων, καθώς και η ίδρυση ή ανασκευή ναών από τους ίδιους, λ.χ. η Παναγία η Τριμάρτυρος στην Κέρκυρα, η Παναγία η Επισκοπιανή στη Ζάκυνθο. Τα δικαιώματα αυτά διεκδικούν στις νέες πατρίδες έπειτα και τα παιδιά τους. Ετσι λ.χ., το έτος 1686 στα Κύθηρα, κατέθεσε αίτηση εισόδου στο Συμβούλιο των ευγενών, ο Δημήτριος Λεβούνης, γιος του Νικολάου Λεβούνη (Κυθηρίου αστού) και της Κατερίνας Κλαδούρη (από τη γνωστή οικογένεια Κλαδούρη της Κρήτης, που έλκει την καταγωγή της από τα αρχοντόπουλα και τους Καλλέργηδες του κλάδου των Χανίων) επισυνάπτοντας το γενεαλογικό δένδρο της μητέρας του.

Εκτός, όμως, από τους τίτλους ευγενείας, οι Κρητικοί πρόσφυγες μετέφεραν στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα τον πλούτο μιας μεγάλης πολιτισμικής κληρονομιάς από τη γενέτειρα, σημαντικό αριθμό από εικόνες (έργα των Κρητικών ζωγράφων, Βίκτωρος, Μιχαήλ Δαμασκηνού, Γεωργίου Κλώντζα, Εμμανουήλ Λαμπάρδου, κ.ά.), βιβλία, ιερά σκεύη, ξυλόγλυπτα, άμφια. Μετέφεραν ακόμη και λειψανα οσίων, λ.χ. του οσίου Ιωσήφ του Σαμάκου, το οποίο εναπόθεσε ο παπα-Αντώνιος Αρμάκης, το έτος 1669, στη μονή καλογραίων του Αγίου Ιωάννου Μαντινείου στη Ζάκυνθο. Ασφαλώς, όλα τα παραπάνω συγκροτούσαν έναν πλούτο ικανό για να συντηρήσουν τις παραδόσεις τους στις «νέες πατρίδες». Το δικαίωμα άλλωστε της μεταφοράς κειμη-

Το τέλος της διαθήκης του Καλλίστου Γρηγορόπουλου, Κρητικού πρόσφυγα στα Κύθηρα, με χρονολογία 1671, Σεπτεμβρίου 1 (πηγή: Χρύσα Μαλτέζου, «Πρόσφυγες από την Κρήτη στα Κύθηρα...», Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, 1972-73).

Λεπτομέρεια από την εικόνα «Η Δεύτερα Παρουσία», του Ηλία (Λέου) Μόσκου (1653). Έκδοση του καταλόγου «Μετά το Βυζάντιο», της ιδιωτικής συλλογής Λάτση.

λίων είχε εξασφαλιστεί στο κείμενο της συνομολόγησης του Μοροζίνι με τους Τούρκους για την παράδοση του Χάνδακα. Ο τελευταίος δούκας της Κρήτης, Giacomo Contarini, εκτός από τα έγγραφα της βενετικής διοίκησης, είχε αναλάβει το έργο της συλλογής και μεταφοράς των σημαντικότερων έργων τέχνης και ιερών σκευών («καμπάνες, ασημικά, ζωγραφιές») από τις εκκλησίες της πόλης του Χάνδακα στη Βενετία. Γνωστά λ.χ. ιερά σκεύη που έφθασαν στη Βενετία είναι της μονής του Αγίου Φραγκίσκου του Χάνδακα, ενώ στη Σικελία το 1648, εκόμισε εικόνες, άγια λείψανα και κώδικες της μονής Αγκαράθου, ο ηγούμενός της Αθανάσιος Χριστόφορος, τα οποία ενανόθεσε στο μοναστήρι του Μετσογιούζο (Mezzojuso).

Οι πρόσφυγες, τέλος, μετέφεραν μαζί τους και αντικείμενα από τον μικρόκοσμο της καθημερινής ζωής τους στην Κρήτη (οικοσκευή, κοσμήματα, ρουχισμό, κεντήματα), αλλά και χρήματα ή έγγραφα «ομολόγων» και μετοχών (partite και fede), που θα μπορούσαν να εξαργυρώσουν στα δημόσια ταμεία των τόπων που προσέφυγαν.

Επώνυμοι πρόσφυγες στα Ιόνια

Στη Ζάκυνθο: ο Βαρθολομαίος Κανιόλας, συγγραφέας του ιστορηματος της κατάληψης του Ρεθύμνου, ο Μιχαήλ Αγαπητός, ελληνιστής, αγιογράφος, θεολόγος και ιεροκήρυκας και συλλέκτης κωδικών, ο Αθανάσιος Βαρούχας, ο Ιωάννης Τσαγκαρόπουλος, ο Αλοΐσιος Γραδενίγος, εκδότης της «Ερωφίλης» και δάσκαλος στο δημόσιο σχολείο της Κοινότητας Ζακύνθου, ο Ιωάννης Αβράμιος, ο Παρθένιος Σκούφος, όλοι τους ιεροκήρυκες, ο Μάρκος-Μάξιμος Μαράς, ηγούμενος της μονής της Αναφωνήτριας και επιμελητής της πρώτης έκδοσης της «Θυσίας του Αβραάμ» (1696). Στις αρχές του 18ου αι., έχουν διασκευαστεί στο ζακυνθινό γλωσσικό ιδίωμα και παιζόνταν σε υπαιθριες παραστάσεις τα έργα του Κρητικού Θεάτρου: «Ερωφίλη», «Ερωτόκριτος», «Θυσία του Αβραάμ». Από τους ζωγράφους: ο Ηλίας (Λέος) Μόσκος από το Ρέθυμνο, ο Φιλόθεος Σκούφος από τα Χανιά.

Στην Κέρκυρα: ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Γεράσιμος Βλάχος, που

«Σκηνές από τη ζωή του Προφήτη Ηλία», εικόνα του Θεόδωρου Πουλάκη, β' μισό 17ου αι. Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο.

διέμεινε 16 περίπου χρόνια στο νησί, οι ζωγράφοι Εμμανουήλ Τζάνες, αδελφός του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, Στέφανος Τζανκαρόλας, Φιλόθεος Σκούφος. Ο Θεόδωρος Πουλάκης από τα Χανιά, ταξιδεύει συχνά εκεί στη Βενετία, όπου έχει εγκατασταθεί.

Στην Κεφαλονιά διέτριψαν κατά διαστήματα στα χρόνια του Κρητικού Πολέμου γνωστοί καλλιτέχνες και λόγιοι: ο Αλοΐσιος-Αμβρόσιος Γραδενίγος, οι ξυλογλύπτες Ιωάννης και Αντζολος Μοσκέτηδες, ο ιερέας και αγιογράφος Μακάριος Αρκολέος, ο λόγιος ιερέας Βαρθολομαίος Συρόπουλος, οι ζωγράφοι Στέφανος Τζαγκαρόλας και Ηλίας (ή Λέος) Μόσκος, Θεόδωρος Πουλάκης.

Στα Κύθηρα: ο ιερομόναχος Κάλλιστος Γρηγορόπουλος, οι Καλλονάδες, ηγούμενοι της μονής Αγκαράθου, που διεδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στην εκκλησιαστική ιστορία του νησιού, οι οποίοι συσπειρώθηκαν στην ενορία της Παναγίας της Ορφανής. Οι Κρητικοί νοτάριοι Ιωάννης Παλλαδάς, γιος του Θεοδώρου, πρωτοπαπά Χάνδακα, αδελφός του Γερασίμου Β' πατριάρχη Αλεξανδρείας, ο Ιωάννης Καλλονάς, ο Μάρκος

Γρηγορόπουλος, η οικογένεια Σαλαμών (πρόγονοι του Διονυσίου Σολωμού), οι γνωστές οικογένειες των Πάτερων, Σαρακινών από τα Σφακιά, караβοκύρηδων, που συνέστησαν δική τους ενορία του Σωτήρος Χριστού στα Σφακιανά. Ξεχωρίζουν ανάμεσά τους ο Νικηφόρος Μόρμορης, επίσκοπος Κυθήρων και ο αδελφός του ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Μόρμορης, ποιητής του «Αμύντα».

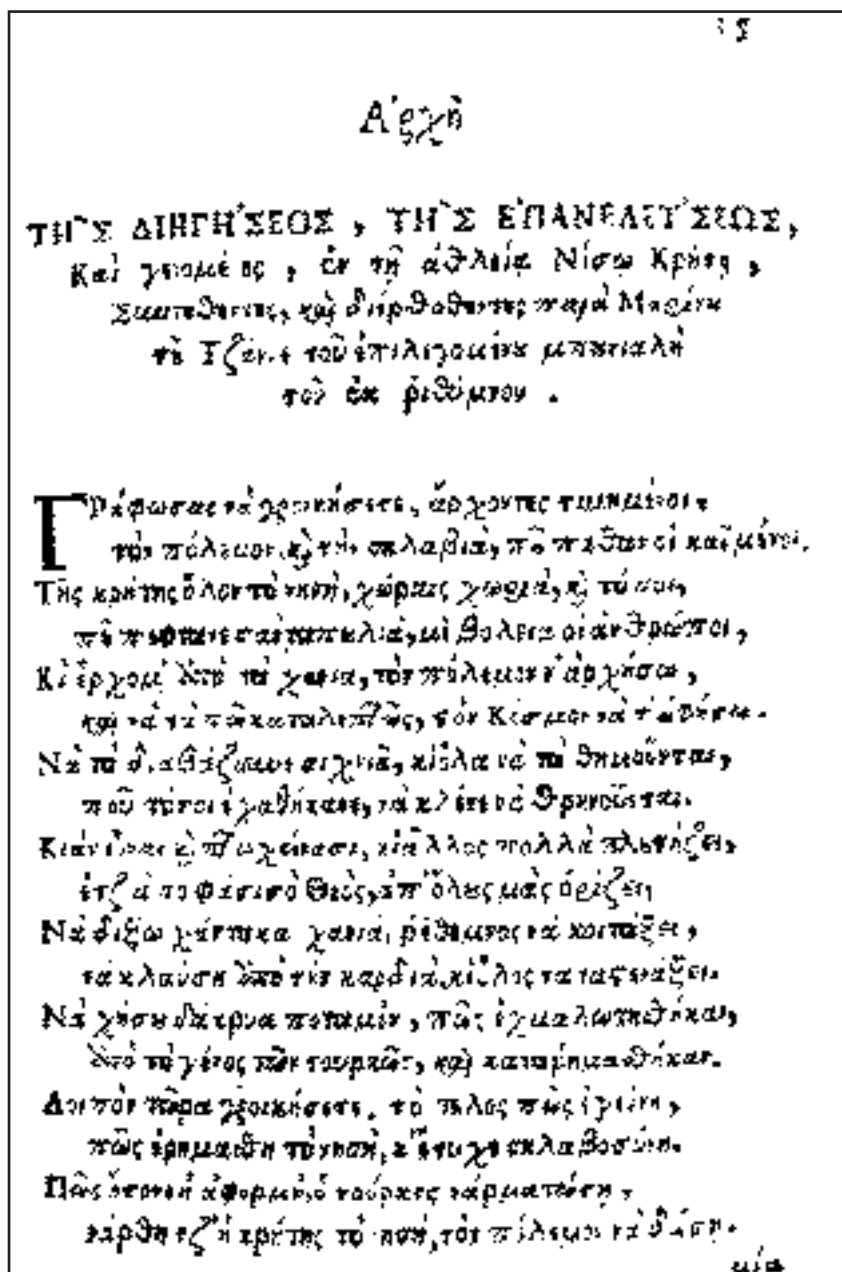
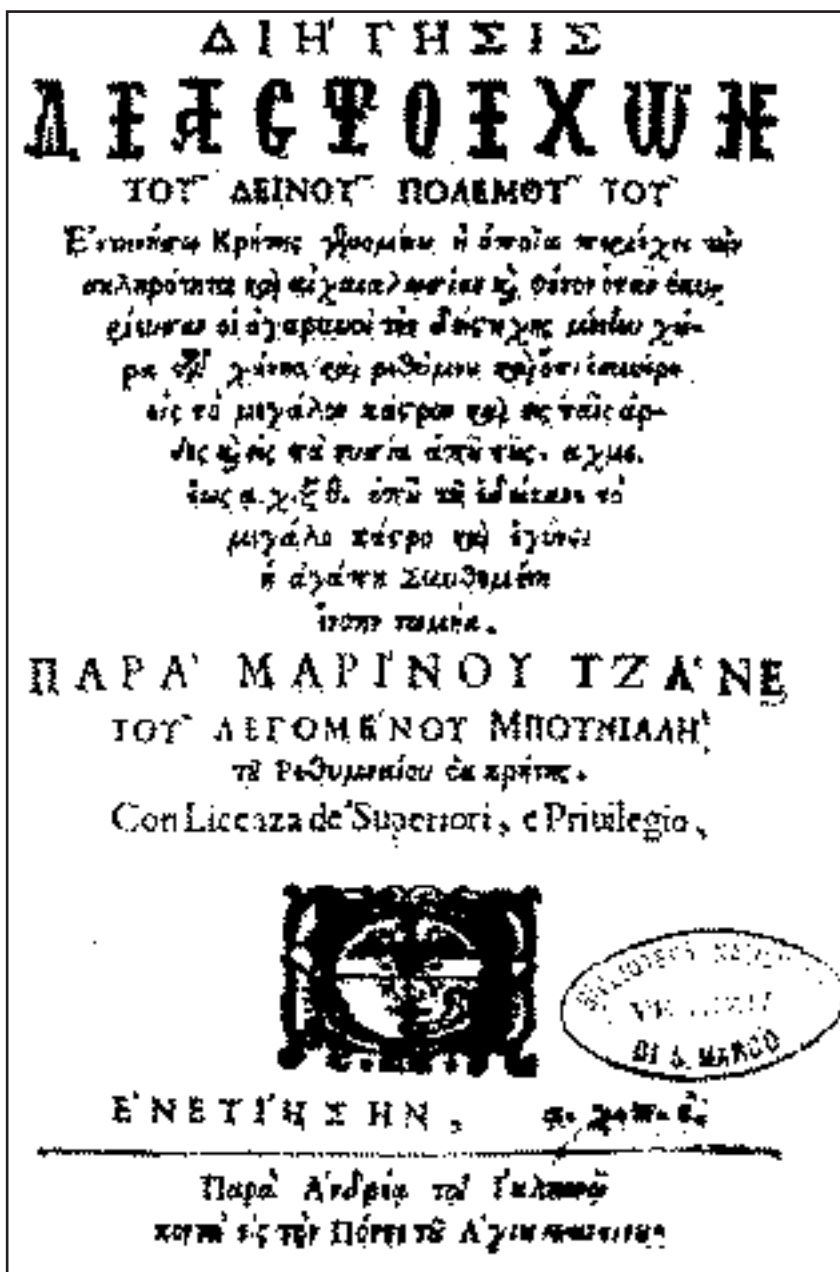
Ο Χανιώτης νομικός Ιωάννης Πηγάς του Αγγέλου (Κρητικού πρόσφυγα στη Μήλο), ανιψιός του επισκόπου Κισσάμου Φιλοθέου Πηγά, απόφοιτος του ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης, ο οποίος, γύρω στο 1740, ίδρυσε σχολή ελληνικών και λατινικών γραμμάτων στα Κύθηρα, οι αγιογράφοι Ιωάννης Βλατάς, Ιωάννης Καρβελλάς κ.ά..

Η παρουσία των Κρητικών προσφύγων στα Επτάνησα ασφαλώς επέδρασε σημαντικά στην τοπική καλλιτεχνική παράδοση. Αλλά και στα γράμματα, την ποίηση και στη διαμόρφωση του επτανησιακού θεάτρου, η σφραγίδα των έργων της κρητικής λογοτεχνίας διακρίνεται στα κείμενα του Σουμάκη, του Μοντζελέζε και του Κατσαίτη.

Ο ποιητής του «Κρητικού Πολέμου»

Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής: θεράποντας του στίχου και υπηρέτης της μνήμης

«ΔΙΗΓΗΣΙΣ ΔΙΑ ΣΤΙΧΩΝ ΤΟΥ ΔΕΙΝΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ...» Αριστερά, η σελίδα τίτλου της πρώτης έκδοσης (Βενετία 1681) του έμμετρου «Κρητικού Πολέμου» του Μαρίνου Μπουνιαλή του Ρεθυμναίου εκ Κρήτης». Δεξιά, η σελίδα 15 της πρώτης έκδοσης – «Γράφωσας να γροικήσετε, άρχοντες τιμημένοι / τον πόλεμον και τη σκλαβιά, που πάθαν οι καϊμένοι». Το ογκώδες ποίημα του Μπουνιαλή –11.000 στίχοι που ιστορούν με θαυμαστή πιστότητα τα μεγάλα και τα μικρά του πολέμου εκείνου– είναι ένα μνημείο της ελληνικής γλώσσας αλλά και μοναδική πηγή άντλησης ιστορικών πληροφοριών.

Της Μάρθας Αποσκήτη
Φιλολόγου

Ο ΜΑΡΙΝΟΣ Τζάνε Μπουνιαλής ανήκε σε εξελληνισμένη ορθόδοξη οικογένεια Βενετών, πιθανώς ξεπεσμένων ευγενών, όπως φανερώνει το συνηθισμένο στους Βενετούς βαπτιστικό του Μαρίνος και το διπλό επίθετο Τζάνεζ (Zan, βενετικός τύπος του Gianni) και Μπουνιαλής, υποκοριστικό του rugnale, που σημαίνει «εγχειρίδιο». Ξέρουμε ότι το σπίτι των Μπουνιαλήδων βρισκόταν κοντά στο ναό της «Παναγίας των Αγγέλων» στην παλιά πόλη του Ρεθύμνου. Η εκκλησία σώζεται ακόμη.

Η ζωή του Τζάνε τοποθετείται ανάμεσα στα 1620 και στα 1685. Αν και υπήρξε αυτόπτης μάρτυς της κατάληψης του Ρεθύμνου από τους Τούρκους, δεν φαίνεται να ανήκε στους μάχιμους άνδρες της πόλης που, και μετά την παράδοση της ιδιαίτερης πατρίδας τους το 1646, έμειναν στον

Χάνδακα για να πολεμήσουν. Ίσως ήταν πολύ νέος για να στρατευθεί και έτσι ακολούθησε την τύχη των αμάχων. Μεταφέρθηκε μαζί με τους αδελφούς του και άλλους πρόσφυγες, με ενδιάμεσους σταθμούς τη Φόδελε και τη Δία, στην Κέρκυρα, όπου πιθανολογείται η παρουσία του από το 1648 μέχρι το 1654. Όταν ο Εμμανουήλ, ο λόγιος αδελφός του και επιφανής αγιογράφος, εγκαταστάθηκε στα 1655 στη Βενετία, ο Μαρίνος τον ακολούθησε. Εκεί ο Εμμανουήλ έγινε εφημέριος στο ναό του Αγίου Γεωργίου. Ο Μαρίνος εργαζόταν ως βοηθός του αδελφού του, όπως προκύπτει από φράση του Εμμανουήλ για «εικόνας που φκιάσαμε μαζί με τον αδελφό μου αφέντη Μαρίνο». Δεν φαίνεται πάντως να ήταν αγιογράφος ο Μαρίνος, ούτε υπάρχει εικόνα με την υπογραφή του· άλλωστε ούτε ο ίδιος κάνει κάποια σχετική νύξη, όπως θα ήταν φυσικό. Λιγότερο σημαντικός ζωγράφος από τον

Εμμανουήλ ήταν ο τρίτος αδελφός, ο υποδιάκονος Κωνσταντίνος, που υπήρξε δάσκαλος της ζωγραφικής στη Βενετία και ανήκει στους παλαιότερους Νεοέλληνες προσωπογράφους. Για τους αδελφούς αυτούς ο Μαρίνος ήταν πολύ υπερήφανος. Οι τρεις είχαν και τέταρτο αδελφό, τον Φραγκιά.

Ο «Κρητικός Πόλεμος»

Στη Βενετία, ο ποιητής μας εμφανίζεται ως μέλος της ελληνικής αδελφότητας τον Μάρτιο του 1671 και από τότε συμμετέχει στη δράση της ως τον Ιούνιο του 1684, οπότε μαρτυρείται στην Αδελφότητα για τελευταία φορά. Τον χρόνο αυτό τύπωσε στη Βενετία, στο τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκύ, το πολύ σημαντικό μεταφυσικό ποίημά του «Κατάφυξις ωφέλιμος», που έγινε γνωστό στην Κρήτη με την ονομασία «Φυλλάδα της Ψυχής». Είναι πάντως βέ-

βαιο ότι το 1690 που πέθανε στη Βενετία ο μεγαλύτερος αδελφός του, Εμμανουήλ, ο Μαρίνος δεν ζούσε πια. Το 1681 εκδίδεται από το τυπογραφείο του Andrea Giuliani το ογκώδες έργο του –γύρω στους 11.000 χιλιάδες στίχους– «Κρητικός Πόλεμος», που το έχουμε τώρα στην καλαίσθητη έκδοση της «Στιγμής», προσωπικά φροντισμένη από τον Αιμίλιο Καλιακάτσο.

Σε αυτό ο ποιητής εκθέτει λεπτομερώς όλα τα γεγονότα του μακρού βενετοτουρκικού πολέμου του 1645–1669 –την επίθεση των Τούρκων κατά των Χανίων και την κατάληψη της πόλης, στη συνέχεια την πολιορκία και την παράδοση του Ρεθύμνου, την κατάκτηση της δυτικής και ανατολικής Κρήτης, τους αγώνες και τις ναυμαχίες μεταξύ των αντιπάλων στο Αιγαίο, τις επεμβάσεις τους στα κατεχόμενα από τους Τούρκους ελληνικά νησιά και στα παράλια της ηπειρωτικής Ελλάδας–

Το Ρέθυμνο, η πατρίδα του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, έπεσε στις 13 Νοεμβρίου 1646, όταν χτυπήθηκε καίρια η Φορτέτσα. Ο ποιητής ήταν μέσα στην πολιορκημένη πόλη, την οποία εγκατέλειψε πρόσφυγας, με την εκκένωσή της. Στο ποίημά του βάζει, μάλιστα, στο στόμα της πατρίδας ένα στίχο γεμάτο συγκινησιακή φόρτιση: «Πού θε να σταματήσετε; Πού να 'ναι η κατοικία σας; / Τάχα θα βρήτε ανάπαψη ογιά παρηγοριά σας;» Κι ο ποιητής απαντά: «Έχομε τες εικόνες μας, για να τσι προσκυνούμε / να πολεμούμε τους εχθρούς πάντα, να τσι νικούμε». Επάνω: το Ρέθυμνο τον 17ο αιώνα (ιδιωτική συλλογή Γ. Χριστοπούλου).

για να κλείσει τη διήγησή του με τα δραματικά γεγονότα που οδήγησαν στην πτώση του Χάνδακα, γεγονός που σήμανε και την οθωμανική κατάληψη της Κρήτης.

Ο ποιητής είναι ακριβής στη διήγηση των γεγονότων. Αναφέρει σωστά τις ονομασίες των αρχηγών, τους τίτλους, τα αξιώματα και τις ειδικότητές τους. Αυτό ισχύει όχι μόνο για την παράταξη των Βενετών και των Ευρωπαίων συμμάχων τους, αλλά και για την παράταξη των αντιπάλων Τούρκων. Σωστή είναι και η τοπογραφία, η καταγραφή των δυνάμεων των αντιπάλων, οι περιγραφές των μαχών και των ναυμαχιών, η έκβασή τους και οι απώλειες που έχουν τα δύο στρατόπεδα. Μερικά πρωθύστερα που υπάρχουν είναι δικαιολογημένα σε ένα τόσο μακρό έργο.

Ο Μπουνιαλής όμως είναι ποιητής και όχι ιστορικός. Δεν αντιμετωπίζει σαν ψυχρός ερευνητής τα όσα περιγράφει. Συμμετέχει ζωηρά στα περιστατικά που εξιστορεί και αφήνεται στην ένταση του πάθους που τον κατέχει. Φορτισμένος από έντονα συναισθήματα, είναι επικός στις περιγραφές των μαχών και των ναυμα-

χιών, όταν αναπαριστά τη δυστυχία της πραγματικότητας του πολέμου, τις τρικυμίες, τις μάχες, τους βομβαρδισμούς, τους αγώνες στα χαρακώματα, και τις συμφορές όχι μόνο των μάχιμων ανδρών, αλλά και του άμαχου πληθυσμού, τις επιδημίες, τις λεηλασίες, τους βιασμούς, την προσφυγιά. Θρηνεί για τους κατοίκους των νησιών του Αιγαίου και των παραλιών της κυρίως Ελλάδας που βρίσκονται ανάμεσα στις απαιτήσεις των δύο αντιπάλων, Τούρκων και Βενετών.

Οι άνδρες στην Κρήτη πρέπει όχι μόνο να πολεμούν, αλλά και συνεχώς να επισκευάζουν τα τείχη, να σκάβουν μίνες (υπονόμους) για να ανατινάξουν εχθρικές θέσεις, να κουβαλούν χώματα και να διανυκτερεύουν στις υπόγειες στοές. Σε δύσκολες ώρες βοηθούν και οι γυναίκες. Όταν η πόλη του Ρεθύμνου καταλαμβάνεται, οι Ρεθυμνιώτες καταφεύγουν στη Φορτέτσα. Από εκεί βάλλουν κατά των ίδιων τους των σπιτιών που κατέχονται από τους Τούρκους. Υποφέρουν τα πάνδεινα. Πλήθος είναι οι νεκροί, οι τραυματίες, οι άρρωστοι. Βασανίζονται από

την πείνα, αλλά και από τη δίψα, αντιμετωπίζοντας έναν εξαιρετικά ζεστό καιρό.

Ο ποιητής μας υπερτονίζει τη συμβολή των Κρητικών στον πόλεμο. Συχνά τους αποκαλεί τρυφερά «Ρωμαίοι αγαπημένοι μου». Αυτοί είναι που κυρίως φοβούνται οι Τούρκοι. Δεν έχει όμως μειωμένα αισθήματα απέναντι στους Βενετούς, απαλλαγμένος από τον εθνικισμό, από τον οποίο επηρεασμένοι έκριναν τον περασμένο αιώνα τα ιστορικά γεγονότα οι Νεοέλληνες ιστορικοί. Γι' αυτόν η Βενετία, παρά την αυστηρή κριτική που ασκεί στην πολιτική της, σήμαινε πριν απ' όλα την απόκρουση του τουρκικού κινδύνου.

Για πολλούς Βενετούς αρχηγούς τρέφει βαθύ θαυμασμό, ευγνωμοσύνη και αγάπη, όπως για τον Λάζαρο Μοντσενίγκο, τον Λορέντζο Μαρτσέλο, τον Φραγκίσκο Μοροζίνι ή τον Κατερίν Κορνάρο, που σκοτώθηκε στην πολιορκία του Χάνδακα επειδή δεν ελάμβανε πρόνοια για τη ζωή του.

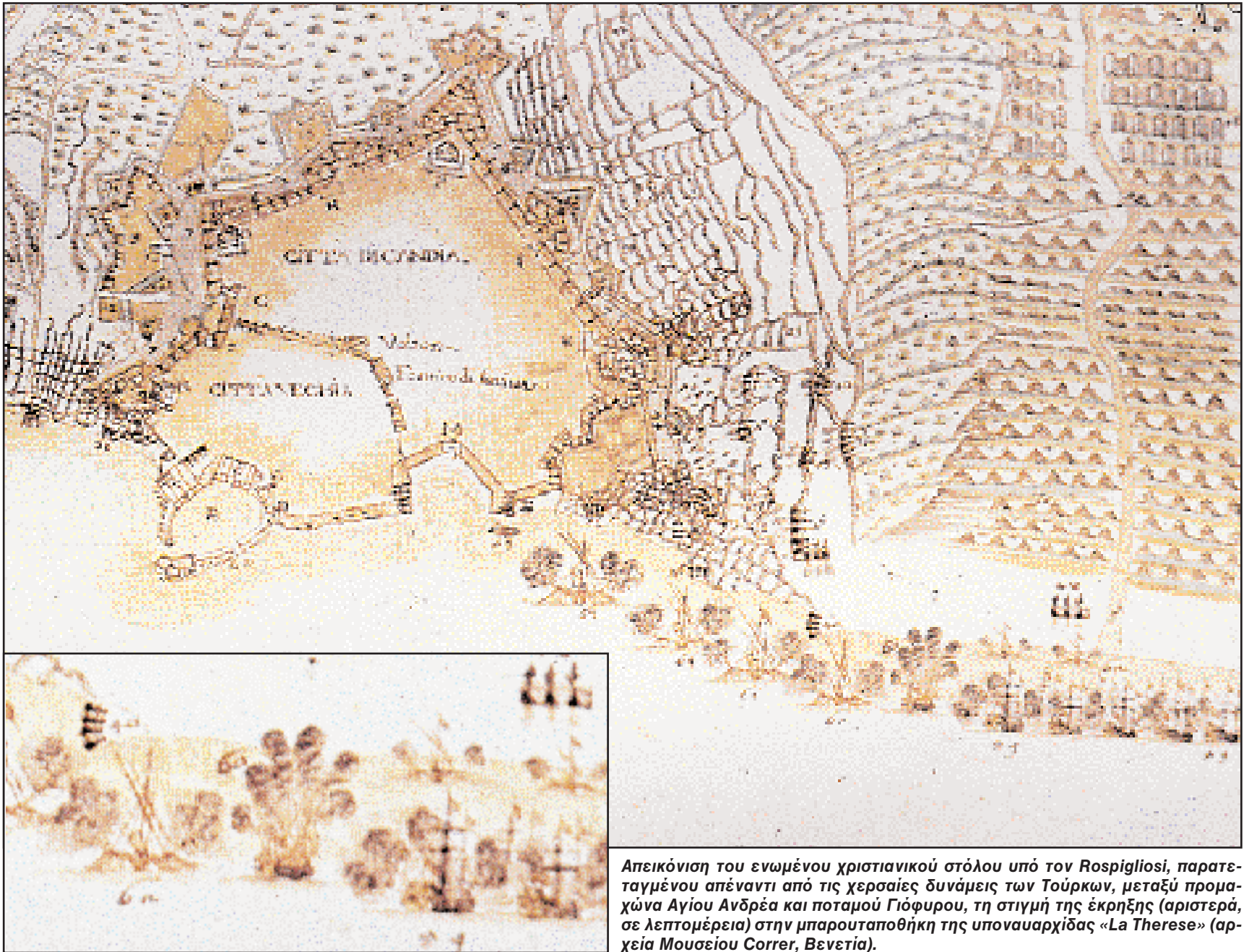
Ασφαλώς ο ποιητής μας θα δυσκολευόταν να καταλάβει τη σημερινή θεωρία της «ισοτιμίας των πολιτι-

σμών», καθώς αντιμετώπιζε από στιγμή σε στιγμή τον κίνδυνο της φυσικής εξόντωσης ή της υποδούλωσης, και καθώς έβλεπε ότι ανατρεπόταν ολόκληρη η ζωή και ο πολιτισμός της Κρήτης από την εισβολή ενός εθνικού στοιχείου από κάθε άποψη (θρησκείας, νοοτροπίας, γλώσσας, τέχνης, εθίμων) εντελώς διαφορετικού και ασυμμετρικού.

Πηγές του ποιητή υπήρξαν οι προσωπικές του αναμνήσεις γι' αυτά που έζησε ο ίδιος στην Κρήτη ή παρακολούθησε από τη Βενετία, οι διηγήσεις των προσφύγων που συναντούσε στην Κέρκυρα και στη Βενετία, αλλά και ορισμένες γραπτές πηγές, κυρίως ελληνόγλωσσες, αφού η ελλιπής του γνώση της ιταλικής δεν του επέτρεπε, αν δεν είχε κάποιον μεταφραστή, να χρησιμοποιεί με άνεση ιστορικές πηγές, γραμμένες ιταλικά. Φίλοι του όμως θα τον βοηθήσαν ώστε να λάβει κάποια γνώση.

Σημείωση: Η Μάρθα Αποσάιτη –φιλολόγος και πρώην επιθεωρήτρια Μέσης Εκπαίδευσης– έχει εκδώσει τον «Ροδολίνο» και, σε συνεργασία με τον Στυλιανό Αλεξίου, την «Ερωφύλη», τα «Ιντερομέδια», τον «Ζήωνα» και τον «Κρητικό Πόλεμο».

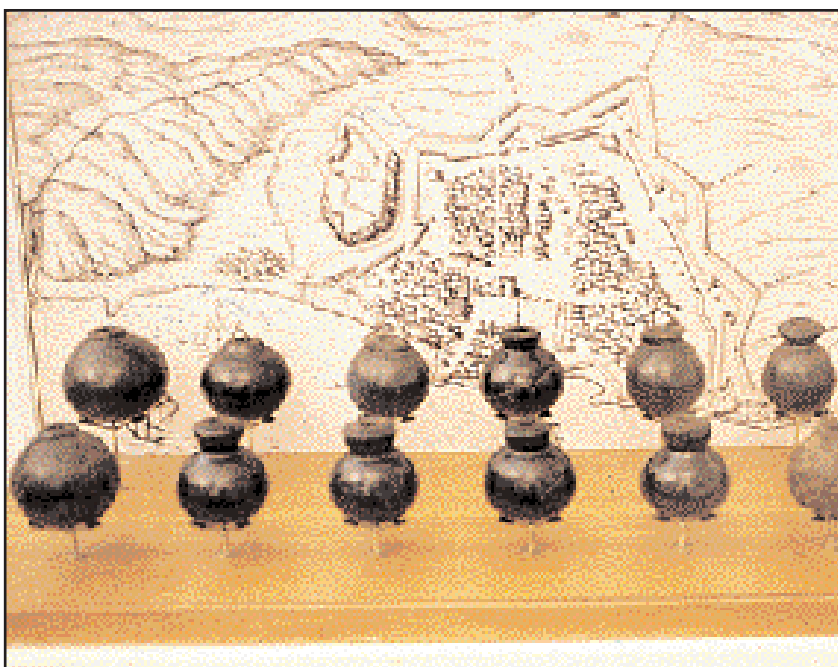

Απεικόνιση του ενωμένου χριστιανικού στόλου υπό τον Rospigliosi, παρατεταγμένου απέναντι από τις χερσαίες δυνάμεις των Τούρκων, μεταξύ προμαχώνα Αγίου Ανδρέα και ποταμού Γιόφυρου, τη στιγμή της έκρηξης (αριστερά, σε λεπτομέρεια) στην μαρουταποθήκη της υποναυαρχίδας «La Therese» (αρχαία Μουσείου Correr, Βενετία).

Το ναυάγιο του «La Therese»

Πώς η βύθιση της γαλλικής υποναυαρχίδας επιτάχυνε την έλευση του τέλους

Βομβίδες από γυαλί, ανάμεσα στα εκθέματα από τον Κρητικό Πόλεμο στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, στο Ηράκλειο. Με γόμωση εκρηκτική και εμπρηστική, χρησιμοποιήθηκαν και από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές κατά κόρον.

Κανόνι με τους βασιλικούς θυρεούς της Γαλλίας, που ανασύρθηκε σχετικά πρόσφατα από το βυθό. Διακρίνεται επίσης, σε ταινία πάνω από σύμπλεγμα δύο αγκυρών, η επιγραφή «Le Duc de Vandosme 1666». Πρόκειται για το βασιλικό εξάδελφο ναύαρχο Fr Beaufort.

Του **Νίκου Λιανού**

Δρος Αρχιτέκτονα - ΥΠΠΟ/Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, Επιστημονικός Συνεργάτης - Σχολή Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης ΤΕΙ - Αθηνών

ΓΙΑ ΝΑ ΣΩΘΕΙ ο Χάνδακας, κινητοποιήθηκαν οι στρατιές του Ποντίφικα, της Μάλτας, της Νάπολης, της Τοσκάνης, της Ισπανίας ενώ σημαντικότερη ήταν η βοήθεια της Γαλλίας. Η Γαλλία αρχίζει να συμμετέχει ενεργά στον αγώνα κυρίως ύστερα από τη λήξη του μακροχρόνιου πολέμου με την Ισπανία (1635-1668). Ο στόλος της είχε πάντα υψωμένες τις σημαίες του Πάπα, προκειμένου να προστατευτούν τα εμπορικά προνόμια που της παραχώρησε η Πύλη.

Το 1669 όμως, ο Λουδοβίκος ο 14ος αποφασίζει να στείλει την πιο σημαντική βοήθεια. Στις αρχές του Ιουνίου 1669, ξεκινούν από το ναύσταθμο της Τουλώνης 15.000 άνδρες (πληρώματα) και 8.000 στρατιώτες. Ο στόλος αποτελούνταν από 41 σκάφη, από τα οποία τα 17 μεταφορικά και

τα υπόλοιπα ιστιοφόρα πολεμικά και γαλέρες. Αρχηγός του στόλου είναι ο Fr. de Vandome δούκας του Beaufort εξάδελφος του Λουδοβίκου 14ου και Grand Maitre de la Navigation, δηλ. μεγάλος ναύαρχος της Γαλλίας. Αρχηγός των δυνάμεων ξηράς ήταν ο δούκας de Navailles.

Στις 19 Ιουνίου 1669 φθάνει στην Κρήτη ο Beaufort με τον στόλο των ιστιοφόρων και με 6.000 στρατιώτες. Χωρίς να περιμένει τις γαλέρες, αποφασίζει, σε σύμπνοια με τον Navailles, γενική έξοδο των στρατευμάτων του προκειμένου να απωθήσει τα τουρκικά στρατεύματα από την πλευρά του προμαχώνα Sabbionera. Παρά τις αντιρρήσεις του Fr. Morosini, η έξοδος πραγματοποιείται στις 25 Ιουνίου και καταλήγει σε πανωλεθρία των χριστιανικών δυνάμεων, στο θάνατο 245 αξιωματικών, 560 στρατιωτών καθώς και στην εξαφάνιση του ίδιου του Beaufort.

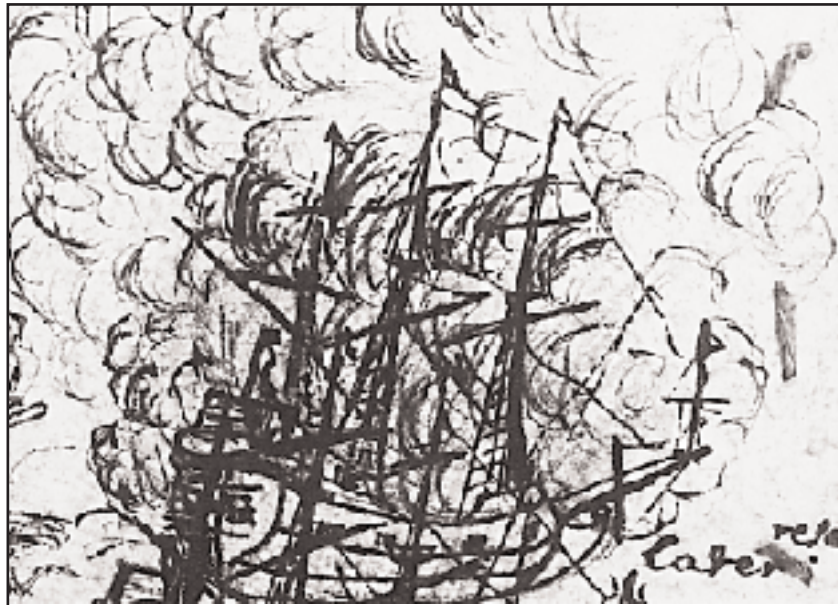
Στις 3 Ιουλίου, και ενώ η άμυνα του Κάστρου βρίσκεται σε κρίσιμη φάση, εμφανίζεται ο ενωμένος χριστιανικός στόλος υπό τον V. Rospiigliosi, ανιψιό του Πάπα Κλήμη του 9ου. Στις 10 Ιουλίου 1669 οι αρχηγοί των ενωμένων δυνάμεων πραγματοποιούν γενικό συμβούλιο στο Κάστρο. Αποφασίζεται νέα έξοδος προς την πλευρά του προμαχώνα του Αγίου Ανδρέα, για να εκδιωχθούν τα τουρκικά στρατεύματα από τα τμήματά του που είχαν ήδη καταλάβει και να αχρηστευθούν τα πυροβόλα που είχαν εγκαταστήσει. Το σχέδιο προέβλεπε να παραταχθεί όλος ο χριστιανικός στόλος μπροστά από τις τουρκικές θέσεις, δηλ. από τον προμαχώνα του Αγίου Ανδρέα μέχρι τον ποταμό Γιόφυρο, για να προηγηθεί γενικός κανονιοβολισμός των τουρκικών θέσεων.

Ημέρα εκτέλεσης του σχεδίου ορίστηκε η 24η Ιουλίου 1669. Οι γαλέρες έπρεπε να ρυμουλκήσουν τα 15 γαλλικά και τα 14 ενετικά ιστιοφόρα καθώς και τις 6 γαλεάτσες για να τα μεταφέρουν στις προκαθορισμένες θέσεις, σύμφωνα με τις εντολές του αρχιναύαρχου V. Rospiigliosi. Ελαβαν θέση μάχης συνολικά 58 καράβια με 1.100 κανόνια.

Η αριστερή πλευρά του στόλου προς τον προμαχώνα του Αγίου Ανδρέα αποτελούσε και τον βασικό πυρήνα επίθεσης. Στο χώρο αυτόν υπήρχαν 7 γαλέρες και 8 ιστιοφόρα, μεταξύ των οποίων η γαλέρα του Γάλλου ναύαρχου (galera capitana) και το «La Therese».

Τρομερή έκρηξη

Υστερα από τρεις ώρες περίπου συνεχούς κανονιοβολισμού συνέβη μια τρομερή έκρηξη στην πυριτιδαποθήκη του «La Therese», με αποτέλεσμα το σκάφος να βυθιστεί. Από το πλήρωμα και τους στρατιώτες που μετέφερε (σύνολο 350 περίπου άτομα) σώθηκαν μόνον 7 (ή 20 σύμφωνα με άλλες πληροφορίες), ενώ έπαθαν ζημιές και τα παρακείμενα σκάφη και ιδιαίτερα η «galera capitana» του Mareschal de Vinonne, που, μετά το θάνατο του Beaufort, είχε αναλάβει την αρχηγία του γαλλικού στόλου. Ο αρχηγός του ενωμένου στόλου V. Rospiigliosi έδωσε σήμα να σταματήσει ο κανονιοβολισμός και να απο-

Η έκρηξη στο πλοίο «La Therese», λεπτομέρεια από απεικόνιση του παρατεταγμένου ενωμένου χριστιανικού στόλου (πηγή: Αρχεία Simancas, Ισπανία).

τραβηχτούν τα πλοία προς το αγκυροβόλιο της νήσου Δίας.

Το περιστατικό συντέμνει στην αποθάρρυνση και τέλος την άρνηση των στρατιωτών για αντιμετώπιση. Αντίθετα οι Τούρκοι επωφεληθήκαν και ο Κιοπρουλής διοικούσε αυτοπροσώπως την άμυνα κατά την έξοδο, που πραγματοποιήθηκε τελικά μόνον από 150 Γερμανούς και 150 Γάλλους, με αρνητικά αποτελέσματα.

Με την καταστροφή αυτή το ηθικό των πολιορκημένων, κυρίως των Γάλλων, έπεσε πολύ χαμηλά και άρχισαν οι προστριβές τους με τους Ενετούς ως προς το ποσοστό της συμμετοχής στους αγώνες και ως προς τον καταλογισμό της ευθύνης. Την κακή ψυχολογική αυτή κατάσταση επιδεινώσαν οι αρρώστιες και οι ελλείψεις των τροφίμων. Οι Γάλλοι ήταν αδύνατο πια να κρατηθούν, επιθυμούσαν να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Από εκείνη τη στιγμή η κατάσταση εξελίσσεται γοργά. Τα γαλλικά στρατεύματα υπό τον De

Navaille, τα οποία είχαν περίπου 2.000 νεκρούς και τραυματίες, αποχωρούν μεταξύ 16-21 Αυγούστου, με αποτέλεσμα να αναγκαστούν οι πολιορκούμενοι να έλθουν σε συνεννοήσεις με τους Τούρκους για την υπογραφή μιας έντιμης συνθήκης.

Η αρχή του τέλους

Το ναυάγιο του «La Therese» ήταν η «αρχή» του τέλους. Αποτέλεσμα της βύθισής του από τυχαία (ίσως) έκρηξη, δεν ήταν μόνο να χαθεί ένα πολύ καλό σκάφος και υποναυαρχίδα του γαλλικού στόλου, αλλά να προκληθεί σοβαρότατος ηθικός κλονισμός στους πολιορκούμενους που επιδείνωσε ραγδαία τα πράγματα.

Αρχειακές πηγές μας πληροφορούν ότι αμέσως μετά το ναυάγιο, τόσο οι Γάλλοι όσο και οι Ενετοί εξέτασαν τις δυνατότητες ανέλκυσης και περισυλλογής αντικειμένων και ιδίως των κανονιών του. Οι εργασίες όμως γίνονταν ιδιαίτερα δύσκολες,

γιατί το ναυάγιο βρισκόταν κοντά στην ακτή και οι Τούρκοι κανονιοβολούσαν κάθε σκάφος που προσέγγιζε το χώρο του ναυαγίου.

Αργότερα, όταν οι Τούρκοι έγιναν κύριοι του Κάστρου, ανέλκυσαν, σύμφωνα με πληροφορίες από τα έγγραφα του τουρκικού αρχείου Ηρακλείου που μελέτησε και δημοσίευσε ο Ν. Σταυρινίδης, αρκετά κανόνια και τα έστειλαν στην Κωνσταντινούπολη.

Νεότερες έρευνες στο χώρο του ναυαγίου

Το 1976, στη διάρκεια υποβρύχιων αρχαιολογικών ερευνών στην Ελλάδα από το υπουργείο Πολιτισμού σε συνεργασία με τον J.Y. Cousteau, εντοπίστηκε, ύστερα από υπόδειξη του Ηρακλειώτη αυτοδύτη Μ. Βουτσάλα, ένα ναυάγιο, που λόγω των μακάβριων ευρημάτων, ονομάστηκε αρχικά «το ναυάγιο των κρανίων».

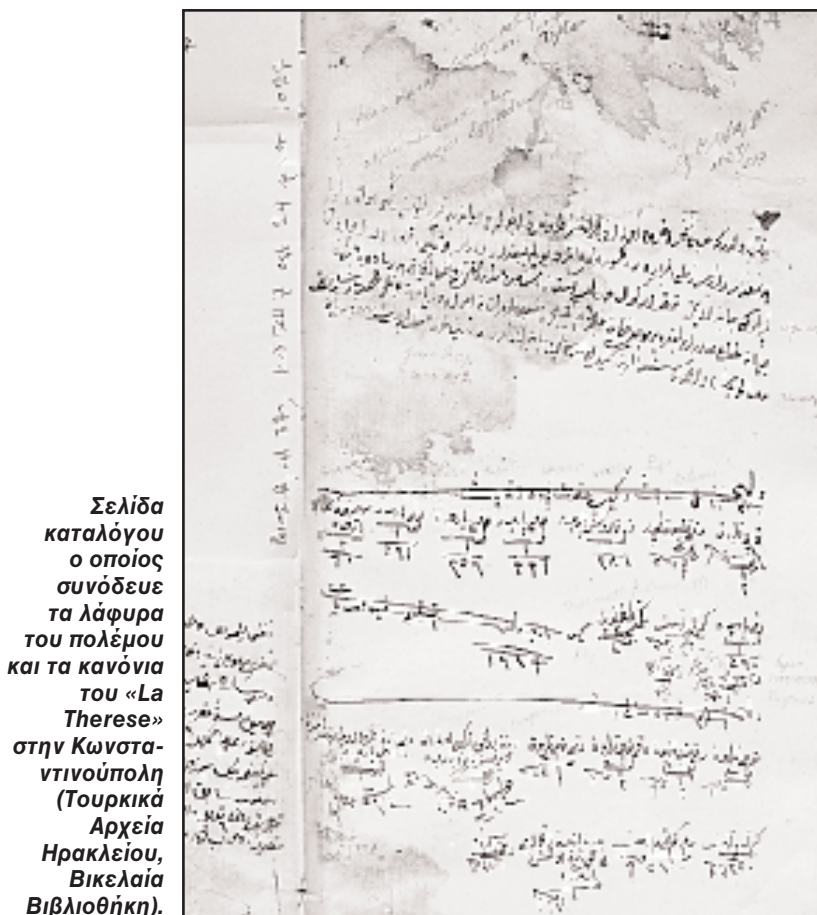
Οι εργασίες στο χώρο του ναυαγίου με το ερευνητικό πλοίο «Καλυψώ», υπό την εποπτεία του τότε επιμελητή αρχαιοτήτων κ. Λ. Κολώνα, διήρκεσαν 10 ημέρες περίπου. Η έρευνα συνεχίστηκε από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων από το 1987 μέχρι και το 1994 (οπότε και διακόπηκε), υπό τη δ/ση της αρχαιολόγου Μ. Αναγνωστοπούλου και του υπογράφοντος.

Κατά τη διάρκεια των ερευνών πραγματοποιήθηκαν ανελκύσεις αρκετών αντικειμένων τα οποία μπορούν να καταταχθούν στις παρακάτω ενότητες: 1. Πολεμικό υλικό 16ου-17ου αι. διάσπαρτο σε όλο το χώρο του ναυαγίου: μπάζες κανονιών, βόλια και δύο μπρούντζινα κανόνια. 2. Είδη καθημερινής χρήσης (κουτάλια, πιάτα, εργαλεία κ.λπ.) και τα προσωπικά είδη του δούκα de Navaille, ο οποίος έφθασε στην Κρήτη ταξιδεύοντας με το «La Therese». 3. Ανθρωπολογικό υλικό που αποτελείται από πληθώρα ανθρωπίνων οστών που προέρχονται από τα 350 περίπου θύματα της έκρηξης, και 4. Αντικείμενα που ανήκουν κατασκευαστικά στο σκάφος και που μαζί με το κύριο σώμα του, αποτελούν σημαντικά στοιχεία για τη μελέτη της αρχιτεκτονικής των πλοίων τον 17ο αιώνα.

Στα παραπάνω ευρήματα συγκαταλέγονται χρυσά νομίσματα του Λουδοβίκου του 13ου και 14ου, καθώς και μια λίθινη ακόνη, με ημερομηνία «Mar. 1668», που μας δίνει και τη χρονολογία post quem του ναυαγίου.

Σημείωση: Οι πληροφορίες για το ναυάγιο συγκεντρώθηκαν από την υπάρχουσα βιβλιογραφία για τον Κρητικό Πόλεμο καθώς και από αρχαιολογικό υλικό που βρίσκεται στο Ηράκλειο Κρήτης (Τουρκικά Αρχεία Ηρακλείου, έκδοση Βικελαίας Βιβλιοθήκης) και στα κρατικά αρχεία και Βιβλιοθήκες της Ιταλίας και της Γαλλίας (Biblioteca Museo Correr, Biblioteca Marciana, Archivio di Stato, Bibl. Nationale, Archives Nationales).

Ευχαριστούμε όσους, παντοιοτρόπως, συνεργάστηκαν γι' αυτό το αφιέρωμα. Για το φωτογραφικό υλικό: την «Εκδοτική Αθηνών», τον «Μικρό Ναυτίλο», τους κ.κ. Ν. Λιανό και Γ. Πετσελάκη, την κ. Μ. Πατσαμάνη, την κ. Χρ. Τζομπανάκη για το εικονογραφικό υλικό από το νέο της βιβλίο, «Θαλασσινή Τριλογία του Χάνδακα», Ηράκλειο 1998.

Σελίδα καταλόγου ο οποίος συνόδευε τα λάφυρα του πολέμου του «La Therese» στην Κωνσταντινούπολη (Τουρκικά Αρχεία Ηρακλείου, Βικελαία Βιβλιοθήκη).

Ψηφίδες από τον Κρητικό Πόλεμο

Άγνωστες πτυχές και σημαντικές λεπτομέρειες από το περιθώριο της Ιστορίας

Του **Γιάννη Πετσελάκη**

Αρχιτέκτονα – μέλους του Δ.Σ. της Εταιρείας Κρητικών Ιστορικών Μελετών

ΠΑΝΤΑ, πίσω από τα μεγάλα γεγονότα υπάρχουν άγνωστες πτυχές και δρουν μικρές λεπτομέρειες που, αν αποκαλυφθούν και τοποθετηθούν στον εικονόγρφο της Ιστορίας, φωτίζουν τα ψυχρά γεγονότα και θερμαίνουν με συμπάθεια και κατανόηση τα ανθρώπινα, ή, αντίθετα, αποκαλύπτουν τα ταπεινά κίνητρα μεγάλων χειρονομιών.

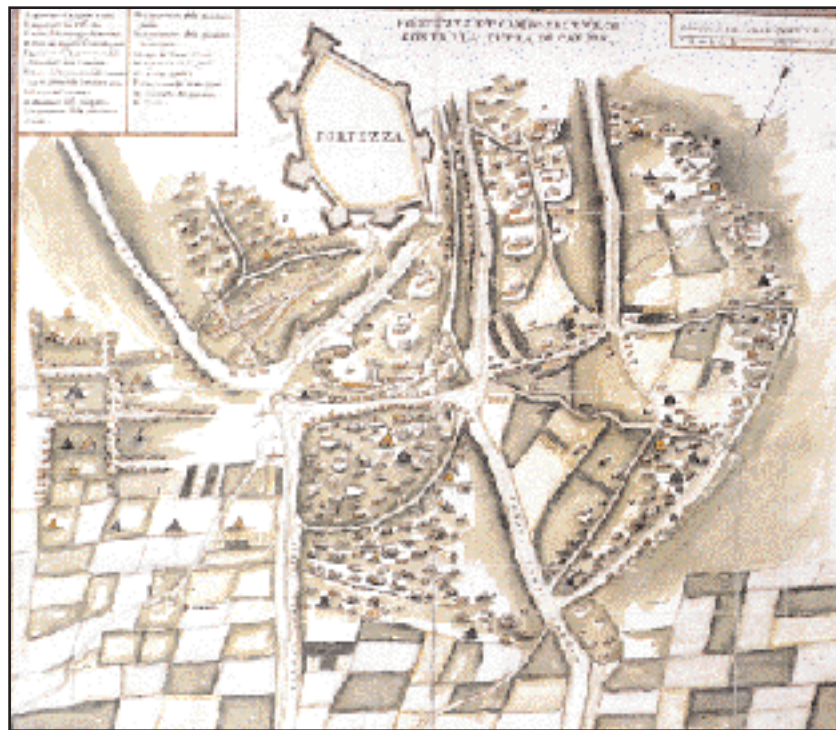
Πολιτική και μπουντουάρ

Οι μεγάλες απώλειες του 1668 (νεκροί 9.750 χριστιανοί) έκαναν τη Βενετία να εντείνει τις προσπάθειές της για νέες επικουρίες. Τον Μάιο του 1669 έφτασε στο Χάνδακα γερμανική δύναμη από 2.400 άνδρες, υπό τον δούκα του Μπράουνσβάικ, Βαλδέκ. Ο ηγεμόνας της Βαυαρίας έστειλε 1.600 άνδρες τον Ιούνιο. Οι δούκες της Πάρμα, της Μάντουα και της Μόντενα ετοίμαζαν δικές τους αποστολές, οι Μαλτέζοι συγκροτούσαν νέο στόλο. Οι ενισχύσεις όμως αυτές δεν ήταν επαρκείς. Ο Πάπας Κλήμης συγκέντρωσε χρήματα από δεσμεύσεις πόρων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων για να στείλει ξανά στόλο, υπό τον ανιψιό του Β. Ροσπιλιόζι. Επιπλέον ζήτησε βοήθεια από τους ηγέτες της Ευρώπης, ελπίζοντας στην ανταπόκριση της Ισπανίας και της Γαλλίας, που ο μεταξύ τους πόλεμος είχε πάρει τέλος (με τη συνθήκη του Ααχεν), κυρίως χάρη στη δική του συμβολή.

Η Ισπανία δήλωσε έτοιμη να αποστείλει 20 πλοία, είχε όμως επιφυλάξεις μήπως οι Γάλλοι, εκμεταλλευόμενοι την απουσία του στόλου της, επιτίθεντο πάλι. Ο Πάπας έγραψε στον Λουδοβίκο 14ο για τους φόβους των Ισπανών, ζητώντας του αφ' ενός να τους καθησυχάσει αφ' ετέρου να σπεύσει το συντομότερο προς βοήθεια του Χάνδακα.

Ο Λουδοβίκος 14ος βρέθηκε σε δύσκολη θέση, αφού η επιστολή αφαιρούσε το επιχειρήμα της απειλής από την Ισπανία, στο οποίο στηριζόταν τις επιφυλάξεις του που στην πραγματικότητα είχαν να κάνουν με φόβους ότι θα θιγεί το γαλλικό εμπόριο στις οθωμανικές κτήσεις. Αποδέχτηκε τελικά την αποστολή γαλλικής δύναμης, υπό τον όρο ο στόλος θα πλεύσει υπό τη σημαία του Πάπα. Αφ' ετέρου, στην παράκληση του Πάπα, ο Γάλλος μονάρχης είδε την ευκαιρία να χρηστεί επιτέλους καρδινάλιος ο δούκας Αλμπρέ, ένας άσωτος συγγενής του, πράγμα που ο ίδιος επιθυμούσε διακαώς αλλά που το Βατικανό δεν αποδεχόταν.

Καθοριστικό επίσης ρόλο στην απόφαση του Λουδοβίκου να στείλει τον γαλλικό στόλο στην Κρήτη έπαιξε η πανέμορφη ερωμένη του, μα-

Το φρούριο (Φορτέτζα) Inandiye που άρχισαν να κατασκευάζουν οι Τούρκοι το 1649, προετοιμαζόμενοι για μακρόχρονη πολιορκία του Χάνδακα. Στην περιφέρειά του, οι στρατοπεδικές εγκαταστάσεις, σε μεγάλη έκταση. Σχέδιο αγνώστου (1660). *Biblioteca Nazionale Marciana, Βενετία (Πηγή: Χρυσούλα Τζορμπαλάκη, «Θαλασσινή Τριλογία του Χάνδακα», Ηράκλειο, 1998).*

ντάμ ντε Μοντεσπάν, που τον καιρό εκείνο είχε μόλις γεννήσει το πρώτο από τα επτά παιδιά που απέκτησε με τον βασιλιά, και που ασκούσε τεράστια επιρροή πάνω του. Η μαντάμ ντε Μοντεσπάν είχε έναν 33χρονο αδελφό, τον Λουί Βικτόρ, κόμη ντε Βιβόν, που αναζητούσε καριέρα στο ναυτικό, επειδή «εκεί μπορεί να κάνει κανείς πόλεμο χωρίς να περπατά ή να ιππεύει» όπως ο ίδιος έλεγε.

Για την εξέλιξη του στη ναυτική ιεραρχία, ήταν όμως απαραίτητο να ηγηθεί μιας εκστρατείας και η επικουρία για τον Χάνδακα του έδινε αυτή την ευκαιρία. Γι' αυτό η Μοντεσπάν υποστήριξε ένθερμα την αποστολή νέας γαλλικής επικουρίας στην Κρήτη. Πέτυχε δε συγχρόνως τον διορισμό του αδελφού της ως Ναυάρχου –διοικητή της 2ης Μοίρας των 16 γαλερών, η οποία με 1.463 στρατιώτες και 5.074 κωπηλάτες έφτασε το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου στο Χάνδακα.

Ο «υπόγειος πόλεμος»

Στον τομέα της στρατηγικής του πολέμου και της χρήσης νέων όπλων η πολιορκία του Χάνδακα αποτελεί ορόσημο στις πολεμικές τέχνες. Ιδιαίτερα, η ευρεία χρήση της τεχνικής των λαγουμιών, που το 1683 επανέλαβαν στη Βιέννη τόσο οι πολιορκητές όσο και οι πολιορκούμενοι, χρησιμοποιώντας επιζήσαντες από την Κρήτη (!) έγινε αιτία να καταγραφεί η μάχη του Χάνδακα επίσης ως ο «υπόγειος πόλεμος». Ο Γερμανός μηχανικός Φ. Σάιτερ, που έλαβε μέρος στον Κρητικό Πόλεμο περιγράφει αναλυτικά (1670) τα λαγούμια του Χάνδακα:

«Για την κατασκευή τους εργάζονταν διαρκώς τουλάχιστον 1.000 εργάτες, μεγάλος αριθμός λαγουμιτζήδων και χρειάζονταν τεράστιες ποσότητες ξυλείας. Οι πολιορκημένοι κατασκεύαζαν υπόγειες στοές πολύ βαθιά, κάτω από τις θέσεις του πυροβολικού των Τούρκων, όπου τοποθετούσαν εκρηκτικά και τα ανατίναζαν.

»Στο εξωτερικό άκρο του σωλήνα ανάφλεξης τοποθετούσαν φρουρά για τη φύλαξή του, που δεν επέτρεπε σε κανέναν να πλησιάσει. Η φρουρά πρόσεχε επίσης «με μάτια και αυτιά» μήπως οι Τούρκοι επιχειρούσαν με αντίστοιχα λαγούμια να πλησιάσουν στο έτοιμο φουρνέλο για να το ανατινάξουν, ή για να κλέψουν την πυρίτιδα, πράγμα που συνέβη αρκετές φορές. Πάνω από 3.000 στρατιώτες χρειάζονταν κάθε μέρα για να επιτηρούν τις περίπου 800 φρουρές των λαγουμιών.

»Πολλές φορές συνέβη να συναντηθούν οι λαγουμιτζήδες των δυο πλευρών, να μάχονται με πιστόλια ή μαχαίρια κι όταν κάποιος πυροδοτούσε το δωμάτιο με το μπαρούτι, τότε όλοι καίγονταν ή καταπλακωνόταν με χώματα. Χιλιάδες έχασαν τη ζωή τους έτσι.

» Στην οροφή των στοών οι λαγουμιτζήδες άνοιγαν τρύπες είτε για να διοχετεύουν αέρα με φυσητήρες, είτε για να διώχουν τα υπόγεια νερά. Όταν οι αγωγοί αυτοί γίνονταν αντιληπτοί από τους Τούρκους, φράζονταν και τότε πολλοί πέθαιναν από ασφυξία. Συνέβη επίσης πολλές φορές η οροφή της στοάς να κατακρημνίζεται από τις βολές του πυροβολικού, θάβοντας όσους βρίσκονταν σε αυτή.

»Την ανατίναξη του φουρνέλου την ένωθε όλη η πόλη. Εμοιάζε σαν μεγάλος σεισμός, ιδιαίτερα όταν βρισκόταν κάτω από βράχο και ολόκληρα σπίτια γκρεμίζονταν από την ισχυρή δόνηση. Ανθρώπινα κορμιά, βράχια, πέτρες, χώμα, φωτιά, καπνός και σκόνη εκτινάσσονταν στον αέρα με τρομαχτικό θόρυβο και δύναμη, ενώ τα θύματα μιας τέτοιας έκρηξης έφταναν τα 500».

Το τουρκικό στρατόπεδο

Ο Τούρκος χρονικογράφος Εβλιά Τσελεμπή, παρών στην τελευταία φάση του πολέμου παρέχει πληροφορίες για την οργάνωση του τουρκικού στρατοπέδου, που στην πολύχρονη διάρκεια της πολιορκίας είχε μετασχηματιστεί σε απέραντη πολιτεία, εν μέρει υπόγεια μέσα στα λαγούμια, προστατευμένη έτσι από τα πυρά του πυροβολικού.

Αν και φανερά υπερβολικός στους αριθμούς, αναφέρει την ύπαρξη χιλιάδων μαγαζιών (όπου ο οθωμανικός στρατός προμηθευόταν υφάσματα, γούνινα παλτά, κρέας, ψωμί, αυγά), δεκάδων καφενέδων, φούρνων, λατρευτικών χώρων, αγορών προβάτων, χαμαμιών, πηγαδιών για πόσιμο νερό, περιβολιών, σκηνών με χειρουργούς κι άλλων εγκαταστάσεων που εξυπηρετούσαν τους 96.000 στρατιώτες και τους 34.000 εργάτες. Από τους τελευταίους 10.000 ήταν λαγουμιτζήδες, ειδικευμένοι τεχνίτες, ξυλουργοί και αγωγιάτες, που με γαϊδούρια μετέφεραν τα αγαθά και τον οπλισμό σε διάφορες θέσεις του στρατοπέδου των πολιορκητών.

Επιστολές πολεμιστών

Εκτός από τα επίσημα έγγραφα του Κρητικού Πολέμου που βρίσκονται στα αρχεία της Βενετίας και σε πολλές βιβλιοθήκες της Ευρώπης, πλούτο πληροφοριών παρέχει ανεξакρίβτος αριθμός επιστολών των στρατιωτών προς φιλικά τους πρόσωπα, που κατά καιρούς εντοπίζονται σε αρχεία, ή δημοσιευμένες σε παλαιά έντυπα.

Σε επιστολή με ημερομηνία 25 Σεπτεμβρίου 1667, που απευθύνεται σε φίλο του, ένας Γερμανός μισοφόρος, βετεράνος πολεμιστής τραυματισμένος από βόλι και κληήρης γράφει:

«Είμαι ο πρώτος στον οποίο η Σύγκλητος έστειλε χρυσό περιδέραιο με 500 δουκάτα κι ένα συγχωροχάρτι. Τα παρέλαβα από το στρατηγείο πανηγυρικά στις 12 Σεπτεμβρίου. Η τιμή που μου έγινε είναι γλυκόπικρη. Εμείς οι στρατιώτες αισθανόμαστε συχνά σαν τις αγελάδες στην Ολλανδία. Τους χρυσώνουν τα κέρατα, τους κρεμάνε λουλουδένιο στέφανο στο λαιμό και αφού τις τριγυρίζουν για λίγο στην πόλη με φλογέρες και ταμπούρα, τελικά τις πηγαίνουν για σφάξιμο...».